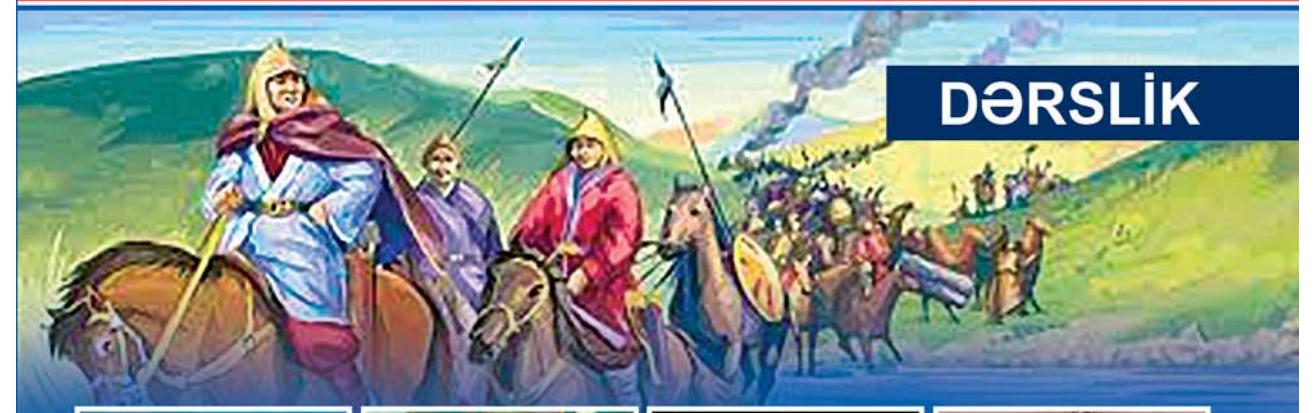

ÜMUMİ TARİX

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin*,
sözləri *Əhməd Cavadındır*.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırlız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayraqınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

YAQUB MAHMUDLU, LEYLA HÜSEYNOVA,
BABƏK XUBYAROV, SABİR AĞAYEV,
SEVİL BƏHRƏMOVA, HƏCƏR ƏLİŞOVA

ÜMUMİ TARİX 7

*Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə*

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

«ASPOLIQRAF»

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

— *Açar sözlər*

— *Araşdıracaq*

— *Düşünək*

— *Xatırlayaq*

— *Tapşırıq*

— *Maraqlı məlumat*

— *Yeni sözlərin izahı*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

FEODALİZM ŞƏRQDƏN BAŞLADI

1. Xalqların böyük köçü	7
2. Göytürk xaganlığı və onun varisləri	13
3. Avarlar, xəzərlər və bulqarlar	19
4. Böyük İpək yolunun başlandığı ölkə	25
5. İran və Qafqaz	29
6. Ərəb xilafəti	35
7. Xilafətin parçalanması	39
8. Türk və Qafqaz xalqlarının xəzinəsi. İslamın töhfələri.....	43
9. Səlcuq imperatorluğu.....	48
10. Hindistan VI—XVI əsrlərdə	52
11. Çingiz xan və onun davamçıları	57
12. Osmanlı imperatorluğu XIII—XVI əsrlərdə	63
13. Şərqi böyük fatehi — Əmir Teymur	67
14. Şərqi nadir inciləri.....	72

FEODALİZM AVROPADA

15. Frank imperiyası	77
16. Bizans. Slavyanlar	81
17. «Dənizlər kralıçası» və digər şəhər-respublikalar.....	86
18. Xaç yürüsləri. Qranada əmirliyinin süqutu	90
19. Yüzillik müharibə.....	95
20. Dumanlı Albion orta əsrlərdə	99
21. Kilsənin yolları necə ayrıldı?	104
22. Avropalılar sərvət axtarışında	109
23. Hollandiya Respublikası necə yarandı?	115
24. Avropa və Amerika xalqlarının mədəniyyəti.....	120
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	126

Məktəbli dost!

VI sinif tarix dərslərindən bilirsən ki, odun əldə edilməsi, metalın kəşfi əmək alətlərinin təkmilləşməsinə səbəb oldu. Qədim insanların təsərrüfat həyatı zaman keçdikcə dəyişdi. Cəmiyyət təbəqələrə: qul sahiblərinə və qullara ayrıldı. Bununla da ibtidai icma quruluşu dağıldı. Quldarlıq quruluşu ilə quldar dövlətlər yarandı. Quldarlıq quruluşu qul sahibi və qul arasındaki münasibətlərə əsaslanır. Imperiyaların ərazisi genişləndikcə qulların sayı artır, qul əməyinin məhsuldarlığı isə azalır. Çünkü qulun öz əməyinə marağının mane olmağa başladı. Buna görə də Qədim dünyanın quldar dövlətləri bir-birinin ardınca dağılırdı. Qul sahibləri öz qullarına müəyyən güzəştər etməli oldular. Onların öz əməyinə marağını artırmaq üçün qullara torpaq payı ayırır, əmək alətləri saxlamağa və ailə qurmağa icazə verirdilər. Zaman keçdikcə qul əkinçi kəndliliyə, ağa isə torpaq sahibinə çevrilirdi. Kəndlili əldə etdiyi gəlirin böyük hissəsini torpaq sahibinə verməli idi. Məhsulun bu hissəsi töycü (vergi) adlanır. Kəndlili ilə sahibkar arasındaki münasibətlər vergi və torpaq münasibətlərinə əsaslanır.

III–V əsrlərdə Şərq ölkələrində yeni təsərrüfat münasibətləri yarandı. Quldarlıq quruluşunu feodalizm əvəz etdi.

Böyük təsərrüfat sahələri, münbit torpaqlar Şərq xalqlarının həyatının sürətlə dəyişməsinə şərait yaradırdı. Çin, Hindistan, Azərbaycan və İranda feodal münasibətləri formalaşdı. Feodalizm quruluşu torpaq sahibi olan feodallar və onların torpaqlarında çalışan kəndlilərin iqtisadi münasibətləri üzərində yaranıb inkişaf edirdi.

Feodalizm dövrü şərti olaraq *erkən* (V–XI əsrlər), *inkişaf etmiş və ya klassik* (XI–XV əsrlər) və *son* (XV–XVII əsrlər) feodalizm dövrlərinə bölünür.

Əziz dost, sən bu dərslik vasitəsilə orta əsrlərdə mövcud olmuş feodal dövlətlərin təsərrüfatı və idarəetmə formaları barədə məlumat alacaqsan. Bu dövlətlərin siyasi həyatında böyük rol oynamış tarixi şəxsiyyətləri tanıyacaqsan. Dünyanın mədəni irsinə böyük töhfələr vermiş xalqlar və onların yetirdiyi görkəmli simalarla yaxından tanış olacaqsan. Ümid edirik ki, bu dərslik sənin üçün yalnız bilik mənbəyi olmayıacaq, həm də sənin müstəqil araşdırılmalarında istiqamətverici rol oynayacaqdır.

FEODALİZM ŞƏRQDƏN BAŞLADI

1. XALQLARIN BÖYÜK KÖCÜ

Sən VI sinifdən bilirsən ki, Qərbi Roma imperiyasının süqut etməsi ilə Qədim dünya tarixi başa çatmışdır. Bəs necə oldu ki, qüdrətli Roma imperiyası zəiflədi və parçalandı? Yadindadırısa, Roma papası hunların başçısı olan böyük türk hökmədarı Atilladan Romanı dağıtmamağı xahiş etmiş, Atilla da bu xahişi yerinə yetirmişdi.

Hunlar
qərb hunları
Atilla
Katalaun
döyüşü
Ağ hunlar
Eftallilar dövləti
Ağsuvar xan

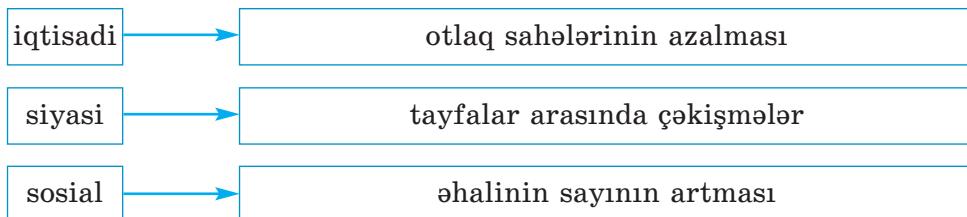

Bəs sonrakı hadisələr necə inkişaf etdi? «Xalqların böyük köcü»nın başlanmasına səbəb olan hunlar tarixdə nə kimi rol oynadılar?

«Xalqların böyük köcü»nın başlanması. Avrasiya materikində türk tayfalarının yaşadığı torpaqlar kontinental iqlimə malik ərazilərdir. Burada çöl və səhralar zaman keçdikcə böyüyür. Bu isə otlaq sahələrinin azalmasına səbəb olur.

Erkən orta əsrlərdə də əsas məşgulliyəti maldarlıq olan türk tayfaları qərbə yürüş etdirilər. Həmin tayfaları ümumilikdə *hunlar* adlandırdırlar. Bu köcün siyasi və sosial səbəbləri də var idi. Böyük Hun imperiyasının dağıılması əsas siyasi səbəb idi. Əhalinin artımı və tayfalar arasında siyasi çəkişmələr də hunların köc etməsinə böyük təsir göstərdi. Tarixə «Xalqların böyük köcü»nın başlangıcı kimi düşmüş bu yürüş eramızın IV əsrindən başlayaraq VII əsrə qədər davam etmişdir.

Hunların köç etməsinin əsas səbəbləri

Hunların büyük bir qismi İdil çayından (Volqa) qərbə doğru yayıldı. Onların təsiri altında alanlar, qotlar və digər tayfalar da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köç etdirilər. Avropada quldarlıq quruluşu feodal münasibətləri ilə əvəz olundu.

«Xalqların böyük kökü»nün başlanması nə üçün hunlarla əlaqələndirilir?

Hal-hazırda «hun» sözü dövlət adında işlənir. Macarıstanın ingilis dilində adı Hunqaridir (Hungary). Bu da hunlar ölkəsinin sakinləri mənasını verir.

Hunların digər bir hissəsi Ön Asiya istiqamətində hərəkət edərək Qafqaz dağlarını aşdı. Dərbənd keçidi vasitəsilə Azərbaycana, mənbələrdə deyildiyi kimi, «Odlar ölkəsinə» gəldi və bizim xalqımızın tərkibinə daxil oldu. Böyük bir hun birlüyü isə **Qərbi Türküstən*** ətrafına köcdü.

Qərbi Hun dövlətinin meydana gəlməsi. Qərbə doğru hərəkət edən hunlar Don sahilində alanları məğlub etdirilər. Sonra onlar Don çayını keçib Azovətrafi əraziləri, Şimali Qafqazı ələ keçirdilər. Krımda hunlar ostqot tayflarını ilə

Qərbi Hun imperatorluğu (IV əsrin 70-ci illəri)

***Qərbi Türküstən** – indiki Özbəkistan, Türkmenistan, Qırğızistan, Tacikistan, Qazaxistan və Əfqanistanın bir hissəsi

üzləşdilər. IV əsrin 70-ci illərində Balamirin başçılığı ilə hunlar Ostqot dövlətinin varlığına son qoydular. Dumanay (Tuna) çayının sahillərinə gələn hunlar burada məskunlaşmış digər qot tayfalarını da məğlub edərək Pannonyada (indiki Macarıstan ərazisinin qərbi) yerləşdilər. Bununla da Cənub-Şərqi Avropanın bir hissəsi hunların tabeliyinə keçdi. Beləliklə, hunlar Avropada öz dövlətlərini yaratdılar. Dövlətin əsasını Balamir qoymuşdur.

Bu dövlətdə mühiüm qərarlar tayfa başçılarının toplantısında verilirdi. Atillanın* hakimiyyəti dövründə (434—453-cü illər) Hun dövləti qüdrətli imperatorluğa çevrildi. Imperatorluğun sərhədləri şərqdə Volqa çayından qərbdə Reyn çayına, cənubda Balkan yarımadasından şimalda Baltik sahillərinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu imperatorluğun ərazisinə müasir Ruminiya, Macarıstan, Avstriya, Çexiya, Slovakiya, Cənubi Rusiya və Almaniyanın bir hissəsi daxil idi.

Atillanın ordusunda hunlarla yanaşı, bir çox tayfa və xalqların döyüşüləri vuruşurdular. Hər bir tayfanın Atillanın yanında nümayəndəsi var idi. Qərb dövlətlərində yaşayan əhali bu sərkərdəni «*Tanrı qırmancı Atilla*» adlandırırdı.

«*Tanrı qırmancı*» anlayışını açıqla. Atillaya bu ad nə üçün verilmişdi?

Bizansla münasibətlər. Bizans Qərbi Hun imperatorluğu ilə 434-cü ildə bağlanmış barışığın şərtlərini pozur, illik xəracı əs-kik ödəyir və gecikdirir, qaçqınları himayə edirdi. 447-ci ildə Atilla yenicə təşkil olunmuş ordusu ilə Bizansa yürüş etdi. Yolu

Hökmdar Atillanın Macarıstanın Budapeşt şəhərində qoyulmuş heykəli

Avropa mənbələrində Atillanın şəxsiyyəti haqqında yazılır ki, Atilla möhkəm iradə və xarakterə, iti ağrıla malik idi. O, düşməninə qarşı amansız, silahdaşları ilə münasibətdə alıcı-nab və xeyirxah olmuşdur.

*Bir sıra mənbələrdə «*Attila*» yazılmışdır.

üzərindəki bütün şəhərləri ələ keçirdi və Konstantinopolu mühasirəyə aldı. Bizans imperatoru ölkəni xilas etmək üçün təcili olaraq Atillanın yanına elçi göndərdi, Atillanın tələb etdiyi bütün şərtlərə əməl edəcəyini bildirdi. Elçilər çox ağır şərtlərlə sülh müqaviləsi imzaladılar.

Qərb hunlarının bayrağı

Katalaun döyüşü. Atillanın əsas məqsədlərindən biri Qərbi Roma imperiyasını tabe etmək idi.

451-ci ildə Atillanın 200 minlik ordusu *Qalliyaya** doğru irəliləməyə başladı. Hunlar *Orlean** ətədilər. Döyük *Katalaun* ərazisində baş verdi. Qot tarixçisi həmin döyüşü geniş şəkildə təsvir edərək göstərir ki, həmin iyul gündündə Katalaun düzənliyində 160 mindən çox hun və romalı həlak oldu. Bu döyüşdə Atilla Qərbi Roma imperiyasını tabe edə bilmədi. 452-ci ildə o, Roma

üzərinə yenidən yürüş etdi. Romalılar papa I Leonun başçılığı ilə onun yanına böyük bir elçi heyətini göndərdilər. Papa bildirdi ki, romalılar onun bütün şərtlərini qəbul edir.

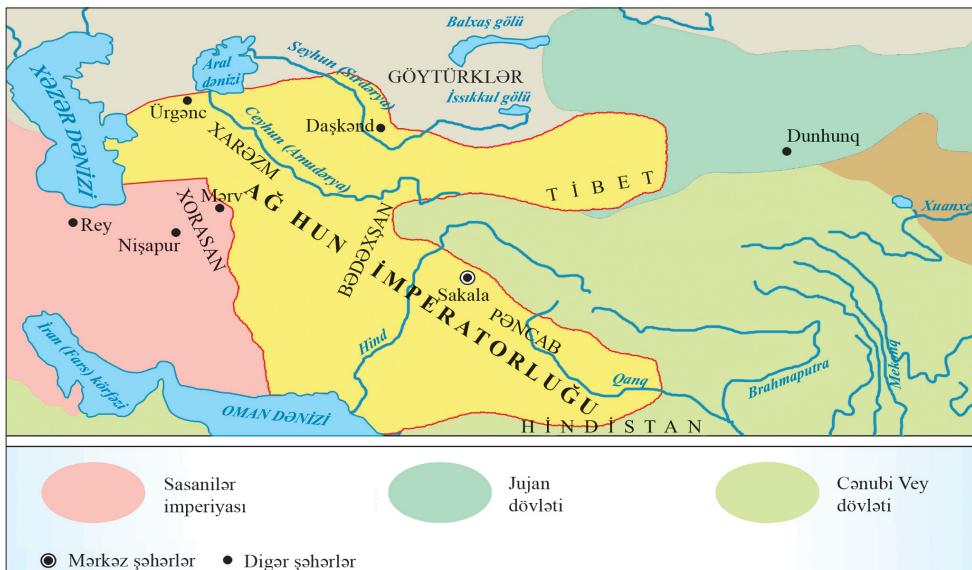
Atilla İtaliyadan zəfərlə qayıtdıqdan sonra İrana – Sasanilər dövləti üzərinə yürüş edib Sasaniləri özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdi. Lakin o, 453-cü ildə qəflətən vəfat etdi. Atillanın ölümündən sonra ölkədə hakimiyyət onun oğlanları arasında bölündü. Bundan sonra Qərbi Hun imperatorluğu tədricən zəifləməyə

Atilla Katalaun döyüşündə

**Qalliya* – müasir Fransanın və bir neçə Qərbi Avropa ölkəsinin ərazisini əhatə edən qədim vilayət

**Orlean* – Fransada şəhər

Ağ Hun imperatorluğu (IV əsrin sonu – V əsr)

başladı və **470-ci ildə** süqut etdi. Tabi etdiyi xalqların çıxıları da Qərbi Hun dövlətinin süqutunun səbəblərindən biri idi.

Ağ Hun imperatorluğu. Qərbi Türküstan ətrafına köçən hunlar IV əsrin sonlarında burada Ağ Hun dövlətini yaradılar. Başqa türk tayfalarından fərqli olaraq, Ağ hunlar oturaq həyata daha tez keçmişdilər. Onlar əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdular. Ağ hunlar ticarət yollarının üzərində çoxlu şəhərlər salmışdilar. Böyük İpək yolu Ağ Hun dövlətinin ərazisindən keçirdi. Bu yolu bir hissəsi Ağ hunların nəzarəti altında idi. Ağ Hun dövləti öz ərazisini getdikcə genişləndirirdi. Onun torpaqlarına Mərkəzi Asiya'nın ən qədim vilayətlərindən biri olan Xarəzm, Əfqanistan, Şimal-Qərbi Hindistanın bir hissəsi daxil idi. V əsrdə

Ağsuvar xan

Mihiraqula xan

hakimiyyətdə olan Eftal xanın adı ilə bu dövlət Eftallilar dövləti kimi də tanınır. Ölkənin paytaxtı Sakala (hazırda Pakistanda yerləşən Siyal-kot) şəhəri idi.

Ağ hunların qərb qonşusu və əsas rəqibi Sasani-İran imperiyası idi.

Ağ Hun dövlətinin bayrağı

430-cu ildə Ağsuvar xanın hakimiyyəti dövründə Ağ hunlar Sasanilərə sarsıcı zərbələr endirdilər. Sasanilər Ağ Hun imperatorluğundan asılı vəziyyətə salındı.

Mihiraqula xanın hakimiyyəti dövründə Ağ Hun imperatorluğu öz qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatdı. Bu dövlət yaxşı silahlanmış və yüksək təlim görmüş nizami orduya malik idi. Ağ hunların döyük filləri də var idi. Onlar Hindistan üzərinə aramızız yürüşlər edirdilər. Nəhayət, Şimal-Qərbi Hindistan tamamilə Ağ hunlara tabe oldu. Zaman keçdikcə geniş ərazilərə malik olan imperatorluğu idarə etmək çətinləşirdi.

Xarəzm haqqında əlavə məlumat toplayıb müzakirə edin.

VI əsrin ortalarından başlayaraq Ağ Hun dövləti zəifləməyə başladı. Ayrı-ayrı bölgələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı. Müstəqil xaqanlıqlar meydana gəldi. Bu zaman meydana gəlmiş yeni bir türk dövləti – *Göytürk dövləti* ilə toqquşmalar başlandı. **567-ci ildə** Göytürk xaqanı İstəmi xanla Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın birləşmiş qüvvələri Ağ hunlar üzərinə yürüşə keçdilər. Hunlar məglub oldular. Nəticədə Ağ Hun imperatorluğu dağıldı. Onun torpaqları Göytürklərlə Sasanilər arasında bölüşdürüldü. Ağ Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra Xarəzm Göytürklərin tabeliyinə keçdi.

1. Mətndə adı çəkilən coğrafi yerləri dəftərinə qeyd et və onların yerini xəritədə göstər.
2. Atilla və Ağsuvar xanı müqayisə et.
3. Ağ Hun və Qərbi Hun imperatorluqlarını müqayisə et.
4. «Xalqların böyük köçü» haqqında təqdimat hazırla.

2. GÖYTÜRK XAQANLIĞI VƏ ONUN VARİSLƏRİ

Bildiyin kimi, türk tayfaları Asiyada və Avro-pada qüdrətli dövlətlər yaratmışdır. Bəs bilirsən-mi ki, «türk» adını daşıyan ilk dövlət hansı dövlət olmuşdur?

VI əsrədə türklərin tarixinə şanlı səhifələr yazan Göytürk xaqanlığı yarandı. Təxminən 500 il ərzində göytürklərin dövlətçilik ənənəsini **UYĞUR DÖVLƏTİ**, uyğurlardan sonra isə **OĞUZ DÖVLƏTİ** davam etdirdi.

Göytürklər
Bumın
xaqan
Muğan
xaqan
İstəmi xaqan
İltəris xaqan
Tonyukuk
Kül tigin
Moyon Çur
yabqu

Göytürk, Uyğur, Oğuz xaqanlıqları necə yarandı?

Göytürk xaqanlığı

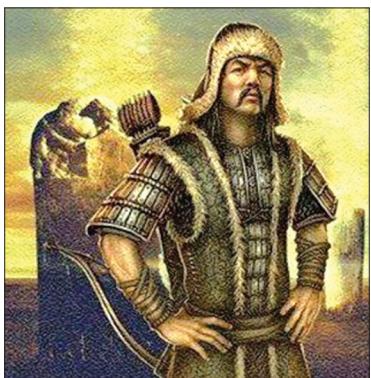

Göytürk xaqanlığı hansı müasir dövlətlərin ərazisini əhatə edirdi?

«*İl xaqan*». Böyük Hun imperatorluğunun dağılmasından sonra Şimali Çinin düzənliliklərində çinlilərin «juan-juan» adlan-dırduğu türk tayfalarının **Jujan dövləti** mövcud idi. 552-ci ildə Jujan dövlətinin tabeliyində olan Bumın özünü «il xaqan», yəni

Bumin xaqan

Istəmi xaqan

Göktürk
imperatorluğunun bayrağı

vər türklər asılı vəziyyətlə barışmirdılar, tez-tez üsyənlər edirdilər. Ən məşhur üsyənlərdən birinə **Kür şad** başçılıq edirdi.

«İltəris xaqan». VII əsrin 80-ci illərində türk sərkərdəsi Qutluq xanın başçılığı ilə Çinə qarşı yeni bir hərəkat başlandı. Nəticədə 682-ci ildə İkinci Göktürk imperatorluğu yarandı. Qut-

elin hökmdarı elan etdi. O, Jujan dövlətinə qalib gəlib Göytürk dövlətinin əsasını qoydu. **Ötükən** şəhəri paytaxt oldu. «Türk» sözünün mənası möhkəm, güclü deməkdir. Bumın xaqan qədim türklərin çox nüfuzlu **Aşina** qəbiləsindən idi. Əfsanəyə görə, bu qəbilə qurddan törəmişdi. Aşina qəbiləsindən olanlara «göydən enmiş türklər» — göytürklər deyirdilər. Bumın xaqanın yaratdığı bu dövlət Göytürk xaqanlığı adlanırdı.

Xaqanlığın bayrağında qurd başının şəkli vardı. Dövlətə **xaqan** başçılıq edirdi. O həm də ordu komandanı idi. **Yab-qu** xaqandan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Xaqan ailəsinə daxil olan şahzadələr **tigin** titulu daşıyırırdı. Xaqanlıqda ən yüksək əyan titulu **şad** idi.

Muğan xaqanın dövründə Çin türklərdən asılı vəziyyətə düşdü. **İstəmi** xaqan Şimali Qafqazi tutaraq Bizans torpaqları üzərinə hücum etdi. Beləliklə, Göytürk dövləti qüdrətli imperatorluğa çevrildi.

VI əsrin sonlarında daxili çekişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Birinci Göytürk imperatorluğu parçalandı. Mərkəzi Monqolustan olmaqla **Şərqi Göytürk** və mərkəzi Yeddisu olmaqla **Qərbi Göytürk** dövlətləri yarandı. Çox keçmədən bu dövlətlər Çindən asılı vəziyyətə düşdülər. Lakin azadlıqse-

luq xan «İltəris» (eli xilas edən) adı ilə xaqan elan edildi. İltəris xaqan dövləti gücləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. Dövrünün tanınmış alimi Tonyukuk baş məsləhətçi təyin edildi. Orduda süvari hissələrinin sayı artırıldı. İltəris *qurd başlı bayraq* altında ayrı-ayrı türk xaqanlarını birləşdirdi. Onun dövründə ölkədə sabitlik, əmin-amanlıq yarandı.

Göytürklerin bayrağında nə üçün qurd başının şəkli vardi?

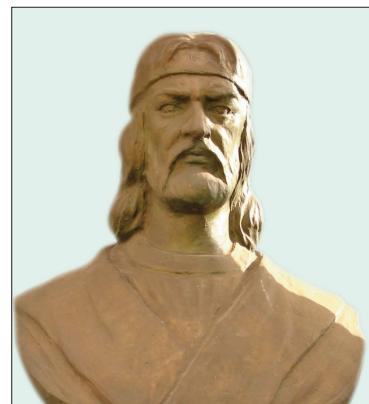

İltəris xaqan dövləti möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirləri gördü?

İltəris xaqanın vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı Qapağan xaqan gəldi. Cünki İltərisin oğlanları Bilgə və Kül tigin azyaşlı idilər. Qapağan xaqanın başlıca siyaseti ordunu daha da gücləndirmək, təsərrüfatı canlandırmaq və Mərkəzi Asiya türklərini vahid dövlətdə birləşdirmək idi. Bu yolda Çin başlıca maneə olduğu üçün o, Çinə yürüş etdi. Göytürk ordusu Sakit okeana qədər irəlilədi. Çin Göytürklərdən asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu.

Qapağan xaqandan sonra hakimiyyətə Bilgə xaqan gəldi. O, kiçik qardaşı Kül tigin və müdrik Tonyukukla birlikdə dövləti bacarıqla idarə etməyə başladı. Bilgə xaqanın əsas məqsədi türkləri bir xalq kimi qoruyub saxlamaq idi. Döyüşlərin birində Kül tigin həlak oldu. Bilgə xaqan qardaşını təntənə ilə dəfn edib, ona indiki Monqolustan ərazisində Orxon çayı sahilində möhtəşəm abidə ucaldırdı. Həmin abidə bu gün də əzəmətini itirməmişdir. Qardaşının ölümündən bir neçə il sonra Bilgə xaqan sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Sonralar uyğurların və digər türk tayfalarının üsyənləri nəticəsində Göytürk dövləti zəiflədi və 744-cü ildə dağıldı.

Uyğur xaqanlığının yaranması.
Göytürk imperatorluğu dağıldıqdan sonra Qutluq Bilgə Gül xaqan 744-cü ildə Uyğur xaqanlığının əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı Orxon çayı sahilində yerləşən Ordu şəhəri idi. Dövlətin ərazisi Altaydan Mancuriyaya, Xəzər dənizindən Qobi səhrasına dək uzanırdı.

Qutluq Bilgə Gul xaqan

Türk dilində «uyğur» müttəfiq və ya uyuşan deməkdir.

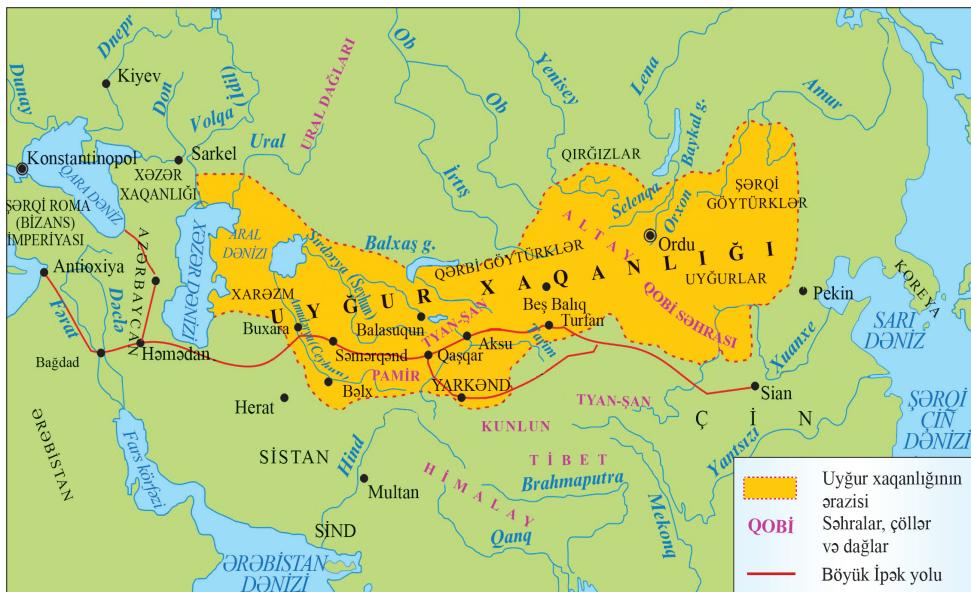
Atasının ölümündən sonra Moyon Çur (745–759) xaqan oldu. O, Çinin paytaxtını tutub devrilmiş Çin imperatorunun hakimiyyətini bərpa etdi. Əldə edilən razılığa görə Çin Uyğur dövlətinə hər il ipəklə bac verməli idi. Bögü xaqanın (759–779) hakimiyyəti dövründə Çinin bütün ticarət əlaqələrinə nəzarət uyğurların əlinə keçdi. Bögü xaqan Çinə hücum edən tibetliləri darmadağın etdi.

Çətin coğrafi şəraitə baxmayaraq, uyğurlar zəngin təsərrüfat həyatına malik idilər. Maldarlıq və əkinçilik təsərrüfat həyatında mühüm yer tuturdu. Dəmirçilik, zərgərlik, toxuculuq, xüsusilə xalçaçılıq sahəsi inkişaf etmişdi. Böyük İpək yolu buradan keçdiyi üçün bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Uyğurlar böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlər arasında çox abad yollar çəkilmişdi. Bu yollardan indi də istifadə edilir.

Uyğur bayraqı

toxuculuq, xüsusilə xalçaçılıq sahəsi inkişaf etmişdi. Böyük İpək yolu buradan keçdiyi üçün bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Uyğurlar böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlər arasında çox abad yollar çəkilmişdi. Bu yollardan indi də istifadə edilir.

Uyğur xaqanlığı (VIII-IX əsr)

Uyğurlar avropalılardan xeyli əvvəl kağız istehsal etmiş və mətbəə yaratmışdır. Onlar kitab çap edirdilər. Bağa Tarakanın (779–789) hakimiyyəti dövründə iqtisadiyyat daha da yüksəldi. Lakin IX əsrin birinci yarısında Uyğur xaqanlığı zəiflədi. 842-ci ildə qırğızlar üsyan qaldıraraq Uyğur dövlətinə son qoydular.

Moyon Çurun runa əlifbasi ilə (run tayfalarına aid xüsusi əlifba) yazılmış məktubundan: «Özümün minillik və saysız-hesabsız günlük (əbədi) yazılarımı və işarələrimi yasti daş üzərinə həkk etməyi əmr etdim».

Müasir dövrdə uyğurlar harada yaşayır? Araşdır.

Oğuz dövlətinin yaranması. «Oğuz» sözü «boy, qəbilə, tayfa» mənasını verən *ox* və cəm şəkilçisi olan *uz*-un birləşməsindən yaranmışdır. 24 boydan ibarət olan bu tayfa ittifaqında hər boyun öz nişanı var idi. Bu tayfaların əksəriyyəti əvvəl Birinci Göytürk xaqanlığının, daha sonra İkinci Göytürk xaqanlığının tərkibində olmuşdular. Göytürk dövləti dağıldıqdan sonra VIII əsrin ortalarında Oğuz tayfaları dövlət yaratdılar. Bir müddət sonra bu dövlət uyğurların hakimiyyəti altına düşdü.

Oğuz və oğlanları

Oğuz dövləti

X əsrin ortalarında Seyhun çayı və Xəzər dənizi arasında yerləşən oğuz boyları birləşib tarixi mənbələrdə **Oğuz dövləti** və ya **Yabqu dövləti** adlanan dövləti yenicən yaratdılar.

Dövlətin paytaxtı Yenikənd şəhəri idi. Dövlətin başında **yabqu** adlanan hökmdar dururdu.

Yabqudan sonra səlahiyyət sahibi olan **subası** orduya başçılıq edirdi. **Gülərgin** deyilən məmür yabqunun vəkili sayılırdı. Dövlət başçısının yanında divan fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlərdən vergi-yiğan məmurlar **təhsildar** adlanırdı. Oğuz dövlətində ordunun əsasını mükəmməl silahlanmış atlı qoşun təşkil edirdi.

Oğuzların islam dinini qəbul etməsi. Oğuz axınları. İslam dinini qəbul edənə qədər oğuzlar *Göy tanrıya* inanırdılar. 950-ci ildə oğuzlar islam dinini qəbul etdilər. Bu dini qəbul edən oğuzları türkmən adlandırmağa başladılar. İslam dini oğuzlar arasında hakim dinə çevrildi. Türk xalqlarının mədəniyyəti daha da inkişaf etdi, islam və türk ənənələri birləşdi.

Oğuzların islam dinini qəbul etməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Daxili çəkişmələr Oğuz dövlətini zəiflədirdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən qıpçaqlar 1000-ci ildə Oğuz dövlətinə son qoydular. Dövlət süqut etdikdən sonra oğuzların müxtəlif istiqamətlərə yeni axınları başladı. Onların bir hissəsi Qara dənizin şimalında məskunlaşdı, digər qismi isə İran, İraq, Azərbaycan və Anadoluya yayıldı.

1. Göytürk imperatorluğunun yaranmasının türk dünyası üçün əhəmiyyətini izah et.
2. Birinci Göytürk imperatorluğunun dağılmاسının səbəblərini göstər.
3. İkinci Göytürk imperatorluğunun yaranması haqqında esse yaz.
4. Uygurların dünyaya bəxş etdiyi töhfələri araşdır.
5. Oğuz dövlətinin yaranma tarixini mənbələrə əsasən araşdır.

3. AVARLAR, XƏZƏRLƏR VƏ BULQARLAR

Bəs Göytürklər Jujan dövlətinin varlığına son qoyduqdan sonra jujanların taleyi necə oldu? Bundan sonra onların həyatında çox maraqlı hadisələr baş verdi. Bu hadisələrin sədasi Avropadan gəldi. Avropanın müasir xəritəsinin formalaşmasında türkələr mühüm rol oynadılar.

Qərbi Hun imperiyasından sonra Avropada hansı türk dövlətləri yarandı?

Avar xaqqanlığı. Jujanlar Göytürklərə məğlub olduqdan sonra bu dövlətin tərkibinə daxil olan tayfalardan biri — özlərini avar adlandıran tayfalar qərbə çəkildilər. Onlar Qara dənizin şimalında və Qafqazda məskən salaraq oradan da Şərqi Avropaya köçdülər və burada Avar dövlətini yaratdılar. Dövlətin əsasını VI əsrin ortalarında **Bayan xaqan** qoydu. Qısa bir vaxtda Avar dövləti güclü xaqanlığa çevrildi. Bizansdan xərac tələb etməyə başladı. Bizans vergi verməyə razı oldu.

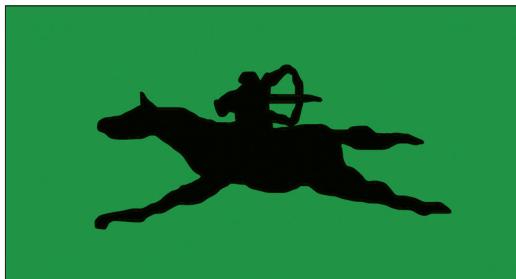
VI əsrin sonlarında artıq imperatorluğa çevrilmiş Avar xaqqanlığının ərazisinə Şərqi və Qərbi Avropanın böyük bir hissəsi — indiki Macarıstanın, Çexiyanın, Slovakiyanın, Avstriyanın və Almaniyanın cənub bölgələrinin bir hissəsi daxil idi. Alman və slavyan tayfalarının bir hissəsi də avarlardan asılı hala düşdü. Avar

Bayan xan

Avar dövləti

Avar bayraqı

dövlətinin yaranmasında və möhkəmlənməsində hunlar, sabirlər, oğuzlar və digər türk tayfaları yaxından iştirak etmişdilər.

Avar xaqanlığı Bizansla qonşu olduqdan sonra onun Bizans üzərinə hücumları artdı. Avarlar Sasanilərlə birlikdə iki dəfə Konstantinopolu mühasirəyə aldılar. Lakin hərbini dəniz donanması olmadığına görə qələbə çala bilmədilər.

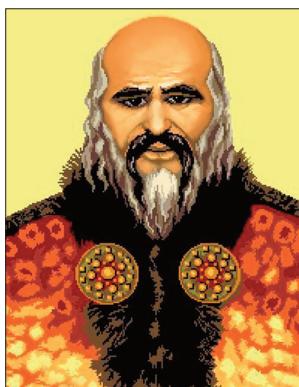
626-cı ildə Konstantinopola növbəti hücumu zamanı avarlar məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra Avar dövlətinin qüdrəti sarıldı. Xaqanlığa tabe olan xalqların üsyani və hakimiyyət uğrunda mübarizə onun zəifləməsinə səbəb oldu. Bəzi türk tayfaları avarlardan ayrıldılar. Bu tayfaları Bulqar dövlətinin başçısı Kubrat xan öz elinə birləşdirdi. O, avarları Qara dənizin şimal sahillərindəki ərazilərdən və Dnepr çayının aşağı axarlarından sıxışdırıb çıxardı.

VIII əsrin sonlarında Avar xaqanlığı və Frank dövləti arasında uzunsürən müharibə başlandı. Franklarla, sonra isə bulqarlarla mübarizədə daha da zəifləyən Avar dövləti IX əsrin əvvəllərində süqut etdi.

Avar dövlətinin zəifləməsinin səbəbi nə idi?

Hazırda Şimal-Qərbi Azərbaycanda və Dağıstanda yaşayan avarlar qədim avar türklərinin nəsilləri hesab olunur.

Kubrat xan

Cənub-Şərqi Avropada Bulqar türk dövləti. Qərbi Göytürk xaqanlığı süqut etdikdən sonra Şərqi Avropa düzənliklərində iki dövlət formalaşmışdı. Bunlardan biri Qara dəniz ətrafında yaranmış Böyük Bulqar dövləti, digəri Xəzərətrafi ərazilərdə yaranan Xəzər xaqanlığı idi.

Bulqar dövləti yarandığı vaxtdan güclü siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Lakin dövlətin əsasını qoymuş **Kubrat xanın** vəfatından sonra onun oğulları arasında yaranan çekiş-

mədə Böyük Bulqar eli parçalandı. Bu zaman xəzərlər yaranmış fürsətdən istifadə etdilər. 660-cı ildə xəzərlərlə bulqarlar toqquşdular. Xəzərlər qalib gəldilər. Bulqarların bir hissəsi xəzərlərin hakimiyyətini qəbul edib burada qaldı. Bulqarların digər bir hissəsi isə Kubrat xanın oğlu *Asparux xanın* başçılığı ilə Dunay ətrafına çəkildi.

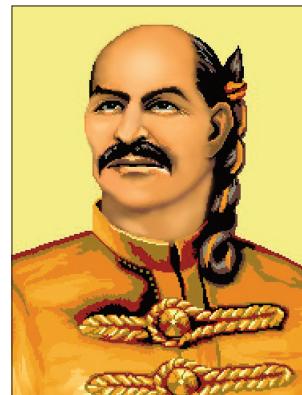
Asparux xan 679-cu ildə Bizans qoşunları üzərində qələbə qazanaraq Cənub-Şərqi Avropa ərazisində müstəqil *Bulqar türk dövlətini* yenidən yaratdı. Bizans imperiyası Asparux xanla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə əsasən Bizans Bulqar türk dövlətinin müstəqilliyiini tanıdı və ona xərac verməli oldu. Bulqar türk dövlətinin paytaxtı əvvəllər *Pliska*, sonralar isə *Preslav* şəhəri olmuşdur.

Bulqar dövlətini bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş xan idarə edirdi. Əhali, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu. Bağcılıq və maldarlıq inkişaf etmişdi. Ölkənin şəhərləri bir sıra dövlətlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bulqar türk dövlətinin xarici siyasetində Bizans imperiyası ilə münasibətlər xüsusi yer tuturdı. Bizans imperatorları öz ərazilərində müstəqil türk dövlətinin olması ilə razılaşmaq istəmirdilər.

Bizans nə üçün müstəqil türk dövlətinin olmasını istəmirdi?

IX əsrin birinci yarısında Bulqar türk dövlətində yeni şəhərlər salındı, suvarma şəbəkələri yaradıldı. Şərqi Avropada olan yeganə duz mədənləri də bulqarlara məxsus idi.

Asparux xan

Bulqar türk dövləti (VII–XI əsrlər)

Müasir Ukraynanın Poltava şəhərində
Kubrat xanın məzəri

Müasir Bolqaristanın Dobrič şəhərində
Asparuk xanın abidəsi

864-cü ildə xristianlıq dövlətin rəsmi dini elan edildi. Bu, dövlətin və xalqın həyat və məişətinə təsir göstərdi. Ölkənin ərazi-sinə slavyanların çoxsaylı axınları daha da artdı. Zaman keçdikcə türk xalqı olan bulqarlar slavyanlarla qaynayıb-qarışdırılar.

Xəzər xaqqanlığı. Sabir, onoqur və altay türklərinin törəmələri olan xəzərlər VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq əvvəlcə Xəzər dənizinin qərb sahillərində, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonralar qərbə və şərqə doğru yayılmışdılar. Xəzər xaqqanlığı Şərqi Avropanın ilk feodal dövlətlərindən biri idi. Bu dövlətin paytaxtı Bələncər, Səməndər, İdil, Sarkel şəhərləri olmuşdur.

VIII–IX əsrlərdə Xəzər xaqqanlığı özünün ən qüdrətli dövrünü yaşayırırdı. Bu zaman onun ərazisinə Şimali Qafqaz, Azov dənizi sahilləri, Krım yarımadasının bir hissəsi daxil idi. IX əsrin ikinci yarısında şərq slavyanlarının bir çox tayfaları xəzərlərə bac verirdi.

Ölkəni **xaqan** idarə edirdi. Xaqqanın ətrafında böyük imtiyaz sahibi olan **bəylər** və **tarxanlar** toplaşmışdı. Xəzər dövlətinin güclü ordusu var idi. Xəzərlər burada və ətraf ərazilərdə çox böyük nüfuza malik idilər.

Xəzər dənizinin adı xəzər tayfalarının adı ilə bağlıdır. Ölkənin ərazisindən şimala və şərqə doğru uzanan ticarət yolları keçirdi. Geniş ticarət əlaqələri ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Ərəblərlə aparılan uzunmüddətli müharibələr və digər türk tayfası olan peçeneqlərlə mübarizə dövlətin zəifləməsinə səbəb oldu. Zəifləmiş xaqanlıq X əsrin 60-cı illərində Kiyev dövləti tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan ərazisində yaşayan Xəzər türkləri xalqımızın tərkibinə daxil oldu. Hazırda Azərbaycanın Abşeron yarımadasındaki rayonlardan biri xəzərlərin adını daşıyır.

İdil Bulqar dövləti. Büyük Bulqar dövləti parçalandıqdan sonra İdil çayı sahilində məskunlaşan bulqarlar xəzərlərin hakimiyyəti altına düşdülər və uzun müddət Xəzər xaqanlığına xərac ödədilər. 965-ci ildə onlar buranın yerli tayfalarını özlərinə tabe edərək Volqa-Kama çayları ətrafında İdil Bulqar dövlətini yaratırlar və Xəzər xaqanlığına xərac ödəməyi dayandırdılar. İdil Bulqar dövlətinin paytaxtı Bulqar şəhəri oldu.

Xəzər xaqanlığı (VII-X əsrlər)

İdil Bulqar dövləti (X-XIII əsrlər)

Yaşadıqları ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi onlara Volqanın cənubunda yaşayan xalqlarla bərabər, Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya və başqa ölkələrlə ticarət etməyə imkan yaradırdı. Bulqarlar taxıl, xəz-dəri, sənətkarlıq məmulatları ixrac edirdilər. Yaxşı inkişaf etmiş Bulqar, Bilyar, Suvar şəhərləri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri hesab edilirdi. Kəndlilərin eksəriyyəti azad torpaq sahibi idi. Burada sənətkarlıq, xüsusilə də dəmirçilik yaxşı inkişaf etmişdi. Sənətkarlar gil, mis, gümüş və qızıldan bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Bulqar xanlarının adından pullar kəsildi.

Monqolların Şərqi Avropaya yürüşü zamanı İdil (Volqa) Bulqar türk dövləti təhlükə altına düşdü. 1236-cı ildə monqollar bu dövlətin varlığına son qoymalar.

Volqa bulqarları islam dinini qəbul edən ilk türk xalqlarından biridir. Bulqar xanı xəlifədən islam dinini öyrədən alımlar göndərməyi xahiş etmişdi. Xəlifə İdil bulqarlarına bir qrup alim göndərmişdi. Onların arasında qiymətli tarixi məlumatları dövrümüzə qədər gəlib çatmış *Ibn Fədlan* adlı ərəb səyyahı və alimi də var idi. İslam dinini qəbul edən bulqarlar öz milli dəyərlərini islam dəyərləri ilə birləşdirdilər. Onlar islam mədəniyyətinin yaranmasında böyük rol oynadılar.

1. 626-ci ildən sonra Avar dövlətinin güdrətinin sarsılması səbəblərini əsaslandır.
2. Xəzər xaganlığının VIII–IX əsrlərdə güdrətli dövlət olduğunu sübut et.
3. Avar xaganlığı və Bulqar türk dövlətinin Bizans imperiyası ilə münasibətlərinin oxşar cəhətlərini izah et.
4. İslam dininin qəbulunun bulqarların həyatına nə kimi təsir göstərdiyini araşdır.

4. BÖYÜK İPƏK YOLUNUN BAŞLANDIĞI ÖLKƏ

Sənin artıq Çinin adı ilə bağlı olan Böyük Çin səddi, Böyük İpək yolu, Konfutsi haqqında məlumatın var. Sən bunlar haqqında VI sinifdə öyrənmişən. Bildiyin kimi, 20 il davam edən «Sarısarıqlılar» üsyanı və digər amillər Çinin zəifləməsinə, Xan sülaləsinin devrilməsinə səbəb oldu. III əsrin əvvəllərində Çin xırda dövlətlərə parçalandı. Bu zaman şimaldan türk xalqlarının hücumlarının arası kəsilmirdi. Dağınıq halda olan Çin bu hücumların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

Böyük Kanal nə vaxt çəkildi?

Çində vahid dövlətin yaranması. *Suy sülaləsi.* Feodal münasibətlərinin inkişafı Çində yenidən vahid dövlətin yaranmasına səbəb oldu. Sərkərdə Yan Szyan VI əsrin 80-ci illərində Suy sülaləsinin əsasını qoyma. Çanan şəhəri ölkənin paytaxtı oldu. İmparriya yenidən bərpa edildi.

Çində quldarlığın dağılmasına nə səbəb oldu?

Çində **dövlət feodalizmi** mövcud idi. Çində bütün torpaqların sahibi imperator hesab edilirdi. Cəmiyyət və iqtisadiyyat üzərində sərt dövlət nəzarəti mövcud idi. Imperator xidmət əvəzində sərkərdələrə və məmurlara şərti torpaq sahələri paylayırdı. Həmin torpaqların sahibləri tədricən feedala çevrilirdilər. Çində o zaman iri feedallar «Güclü ailələr» adlanırdı. Onların eksəriyyəti kəndlili torpaqlarını tutur, kəndlililəri özlərindən asılı vəziyyətə salırdılar. Asılı vəziyyətə düşmüş kəndlilər töycü şəklində vergilər ödəyirdilər. VIII əsrən etibarən feedallar dövlət torpaqlarını da zəbt etməyə başladılar.

Dövlət torpaqlarının feedallar tərəfindən özbaşına tutulmasının hansı mənfi tərəfləri vardı?

Çində təsərrüfat inkişaf etmişdi. Suy sülaləsinin hökmdarı imperator Yan Dinin (Yan Quan) qərarı ilə Yantsızı və Xuanxe çay-

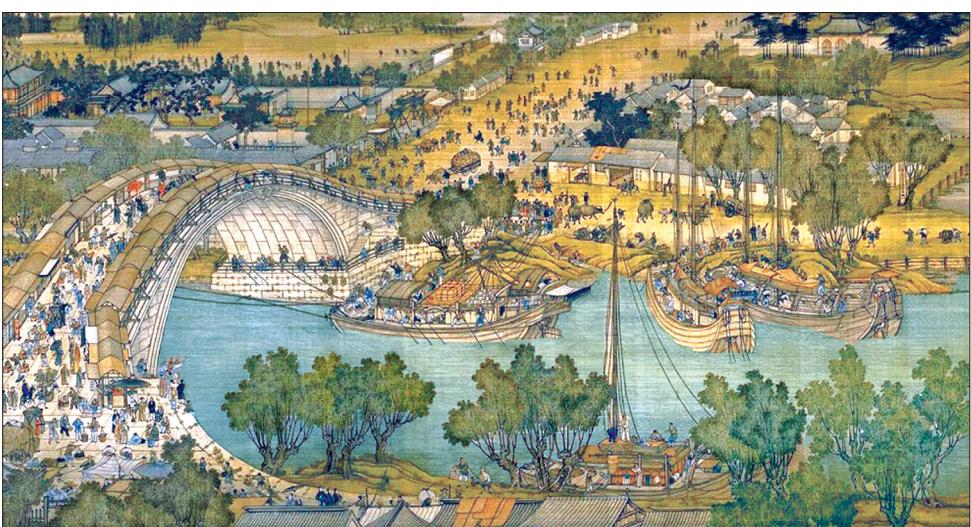

*Suy sülaləsinin
imperatoru Yan Di*

larını, habelə dəniz sahillərini bu çaylarla birləşdirən Böyük Kanal çəkildi. Suyun sahilə çıxarılmasını təmin edən xüsusi qurğu ixtira edildi. İpəktokxuma dəzgahı təkmilləşdirildi.

Tan sülaləsi. 618-ci ildə Çində hakimiyyətə Tan sülaləsi gəldi. Bu sülalə ölkəni təqribən 300 il idarə etdi. Tan imperatoru ilahiləşdirilərək «Səmma oğlu» adlandırılırdı. Tan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Koreya və Vyetnam Çinə tabe edildi. Çin ordusu Böyük İpək yolunun Mərkəzi Asiaya-yadək uzanan hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Böyük İpək yolu Çinin Mərkəzi Asiya dövlətləri, Azərbaycan, İran və Bizansla ticarət əlaqələrini möhkəmləndirdi. Lakin 751-ci ildə ərəblərə məğlub olduqdan sonra bu yol ərəblərin nəzarətinə keçdi və Qərblə Çinin ticarətinə böyük zərbə vuruldu.

Çində ənənəvi olan çəltik, çay, şəkər qamışı, çini qablar, ipək istehsalı inkişaf edirdi. Çin Hind okeanı sahili ölkələri ilə dəniz vasitəsilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. IX əsrin sonlarına yaxın Çində ağır vergilərə və feodal zülmünə qarşı Xuan Çaonun baş-

Böyük Kanal

çılığı ilə kəndli üsyani baş verdi. Tan sülaləsinin zəifləməsinə və hakimiyyətdən salınmasına bu üsyanyın da böyük təsiri oldu.

Tan imperatorları hansı ölkələri işğal etdilər?

Sun sülaləsi. Monqol işğali. 960-cı ildə Çində hakimiyyətə Sun sülaləsi gəldi. Sun sülaləsi dövründə daim kəndli çıxışları baş verir, ölkə qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırıdı.

1215-ci ildə Böyük Monqol xanı Çingiz xanın qoşunları Şimali Çini tutdu. Monqollar uzun mübarizədən sonra Çini tamamilə özlərinə tabe etdilər. Çin Monqol imperiyasının əsas hissəsi oldu. Monqol imperatorluğunun paytaxtı Pekin şəhərinə köçürüldü.

Min sülaləsi. XIV əsrin ortalarında Çində monqol əsərətinə qarşı xalq hərəkatı nəticəsində ölkə yenidən azad oldu. Hakimiyyətə Min sülaləsi gəldi.

Min sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövrlərində monqol feodallarından alınmış torpaqlar kəndlilərə paylandı. Kəndlilər üç il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edildi.

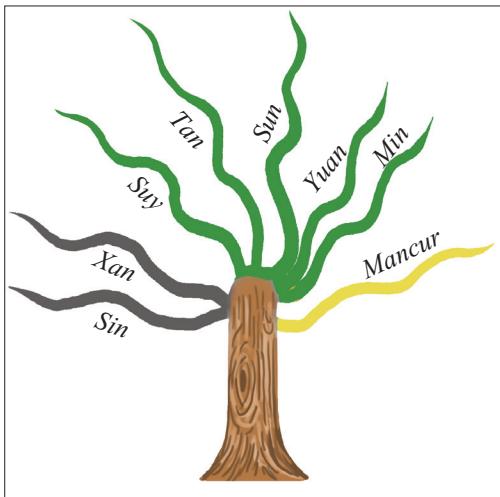
Nə üçün Min sülaləsi vergi və mükəlləfiyyətləri azaltdı?

Tacir və sənətkarlardan alınan vergilərin miqdarı azaldıldı. Bütün bu tədbirlər XV əsrдə Çində təsərrüfatın inkişafına səbəb oldu.

XVI əsrдə Min sülaləsinin işgalçı yürüşləri nəticəsində imperiyanın ərazisi xeyli genişləndi. Çin imperiyasının ərazisinə

Çingiz xanın Çinə hücumu
(miniatür)

Çin sülalələri

Çin Min sülaləsi dövründə

müasir Çinin daxili əyalətləri, habelə Mancuriya daxil idi. Koreya, Vyetnam və Tibet isə Çindən asılı vəziyyətdə idi.

?

Hansı xüsusiyyətlərə görə Min sülaləsi dövrünü Çinin yüksəliş dövrü adlandırmış olar?

Min sülaləsi dövrünün saray qadınları

1. Vahid dövlətin yaranmasının Çin üçün əhəmiyyətini izah et.
2. Tan imperatorlarının işgalçılıq yürüşlərini xəritədə göstər.
3. Təsərrüfatın inkişafına siyasi amillərin təsirini izah et.
4. Tan sülaləsi ilə Min sülaləsini Venn diaqramı vasitəsilə müqayisə et.
5. «Çində Böyük Kanal çəkilir» mövzusunda esse yaz.

5. İRAN VƏ QAFQAZ

Qədim dövrün tarixindən bilirsən ki, müasir İran ərazisində əvvəller Parfiya dövləti mövcud idi. III əsrin əvvəllərində Parfiya dövləti zəiflədi və öz yerini Sasaniłər dövlətinə verdi. Şərqə doğru böyükən Sasaniłər imperiyası Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqaz üzərində nəzarəti ələ keçirdi. Bu dövlətdə baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni proseslər Cənubi Qafqazdakı bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da həyatına təsir göstərdi.

Ərdəşir
Babəkan
Ktesifon
zərdüştlük
xostak
dastakert
patriklər
azadlar
Mani
Məzdək
Xosrov Ənuşirəvan
səlcuqlar
Tiflis müsəlman
əmirliyi
IV David

Sasanilər dövləti necə yarandı? Mani və Məzdək kim idi? Sasanilərdən sonra Qafqazın taleyi necə oldu?

Sasanilər dövləti necə yarandı. Parfiya dövlətinin zəifləməsi ilə yaranmış əlverişli vəziyyətdən Fars vilayətinin hakimi, Sasaniñ varisi olan Ərdəşir Babəkan istifadə etdi. O, Parfiya ordusunu məğlub edib, paytaxt Ktesifona daxil oldu.

Parfiya dövləti necə yaranmışdı?

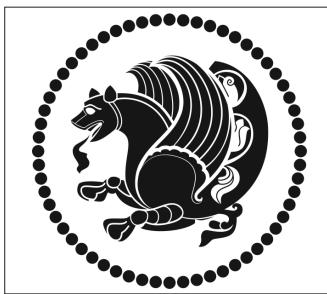
Ərdəşir 226-cı ildə Ktesifonda təntənəli şəkildə «şahlar şahı» titulunu qəbul etdi. Beləliklə, Sasaniłər dövləti yarandı və geniş işgallara başladı. Xarəzm, Xorasan, Mərv və Azərbaycan dövləti olan Atropatena Sasaniłər dövlətinə qatıldı.

Sasanilərin dövlət quruluşu erkən feodal monarxiyası idi. Ölkəni şahənşah idarə edirdi. Ölkə əyalətlərə bölündü. Əyalətləri şəhərdarlar* və mərzbanlar idarə edirdi. Onlar müharibəyə öz silahlı qüvvələri ilə gedir, mülki və hərbi işlərə başçılıq edirdilər. Şahdan sonra ikinci rəsmi şəxs ali maq (baş kahin) hesab olunurdu. Ölkənin rəsmi dini olan zərdüştlik dövlətin idarə olunmasında xüsusi rol oynayırdı.

Ərdəşir Babəkan

*Şəhərdar – canişin deməkdir. Sasaniłər dövründə mərkəzi mərzbanlıqları idarə edənlərə deyilirdi

Sasanilər dövlətinin bayraqı
və gerbi

Zərdüştlünün əsas mərkəzi Azərbaycanın (Atropatenanın) Qazaka şəhərindəki məbəd hesab olunurdu.

Feodal münasibətlərinin yaranması.

Sasanilər dövlətinin yaranması feodal münasibətlərinin meydana gəlməsini sürətləndirdi. Ölkədə feodal münasibətləri III–V əsrlərdə yarandı. Sasanı şahları hakimiyyətin dayaqlarını möhkəmlətmək, ucqar əraziləri qorumaq üçün hərbçilərə *xostak* adlanan torpaq sahələri paylayırdılar. Kəndlilər mülk sahibinə töycü vərir, müxtəlif məcburi işləri görürdülər.

Ölkədə *natural təsərrüfat** hakim idi. Əsas feodal mülkiyyəti *dastakert* hesab edilirdi. Dastakert irsən keçirdi. Kəndlilərin bir hissəsi varlanır və xırda sahibkaraya çevrilir, digərləri isə asılı vəziyyətə

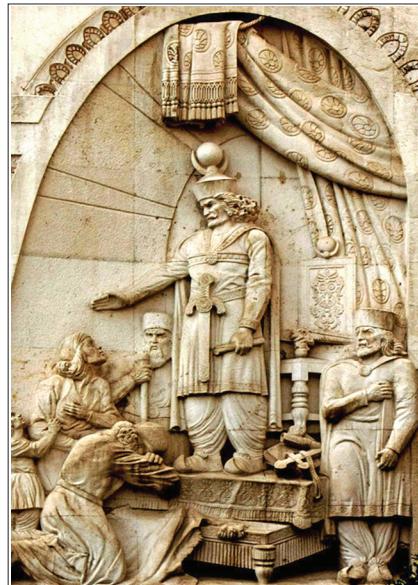
Sasanilər imperiyası (III–VII əsrlər)

**Natural təsərrüfat* – bazarla əlaqəsi olmayan, zəruri malların malikanə daxilində istehsal olunduğu təsərrüfat

düşürdü. Bu dövrdə ölkədə iri feodal təbəqəsi, onların vassalları xırda və orta feodallar — azadlar meydana gəlmışdı. Ordunun süvari hissəsi azadlardan təşkil olunurdu. Buna görə onlara xostak verilirdi. Məbəd və nüfuzlu din xadimlərinin əlində iri torpaq sahələri cəmləşmişdi. Kahinlər böyük torpaq sahibləri idilər.

Ölkədə vergi sistemini qaydaya salmaq məqsədilə Sasani şahı I Xosrov (531—579) islahat keçirdi. İslahatlar nəticəsində vergi sistemi nizama salındı.

? İslahat sözünün mənası nədir?

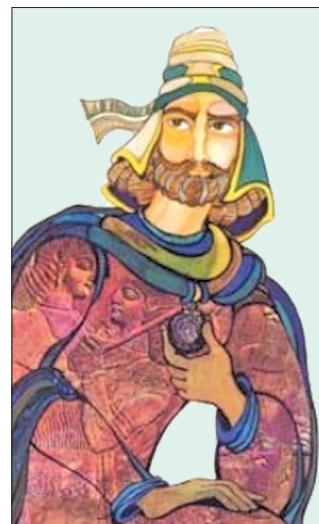

Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvan

Xalq ədalətli cəmiyyət istəyir. III əsrə Mani öz dini təlimini təbliğ etməyə başladı. Onun təlimi zərdüştlük, xristianlıq və budizm dinlərinin əsas müddəalarını özündə birləşdirmişdi. Mani təliminə görə işıq və qaranlıq (nur və zülmət) arasında daim mübarizə gedir. Manilik qısa müddətdə geniş ərazilərə yayıldı. Sasani şahı maniliyin hakimiyyət üçün təhlükəli olduğunu görüb, manilərin təqibini gücləndirdi, Manini edam etdirdi.

? Səncə, Sasani şahı nə üçün manilərin təqibini gücləndirdi?

481-ci ildə İranda yeni bir hərəkat — məzdəkilər hərəkatı başladı. Hərəkatın rəhbəri ali maq Məzdək idi. Məzdək Ktesifonda çıxış edib, ədalətli cəmiyyət qurulmasını tələb etdi. O bütün nemətlərin insanlar arasında bərabər bölüşdürülməsini təbliğ etirdi. Sasani şahı I Qubad (488—531) mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək məqsədilə məzdəkilərin xalq arasındaki nüfuzundan istifadə etdi. Az sonra hakimiyy-

Məzdək

yətini möhkəmləndirən I Qubad məzdəkilərin təqibinə başladı. 529-cu ildə Məzdək edam edildi, onun tərəfdarlarına qanlı divan tutuldu. Məzdəkilər hərəkatı məğlub olsa da, ideyaları uzun müddət yaşadı.

Sasanilər iflasa uğrayır. V əsrin ikinci yarısından Sasanilər dövləti Ağ Hun imperatorluğuna illik bac verirdi. VI əsrədə Sasani dövləti Göytürk imperatorluğu ilə birləşib Ağ hunları məğlub etsə də, ölkə zəifləməkdə davam edirdi. Xüsusilə Bizansla aparılan müharibələr Sasanilər dövlətinin bütün qüvvəsini tükəndirdi.

? Sasanilər dövlətinin zəifləməsi hansı amillərlə bağlı idi?

Bizans xəzərlərin köməyi ilə Sasani dövlətini məğlub etdi. Sasanilər Bizansla sülh bağlamağa məcbur oldu. VII əsrin 30-cu illərində Sasanilər dövləti yeni bir təhlükə ilə — Ərəb dövlətinin hücumu ilə qarşılaşdı. Bizans və Xəzər xaganlığı ilə müharibələr nəticəsində zəifləmiş Sasanilər dövləti ərəblərə qarşı ciddi müqavimət göstərə bilmədi. 651-ci ildə Sasanilər dövləti süqut etdi.

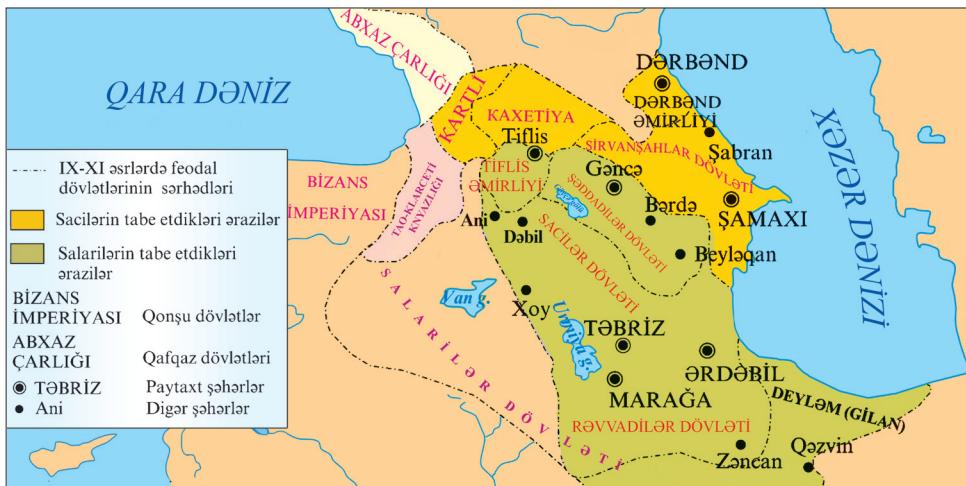
Qafqazda feodal dövlətləri. V—XIII əsrlərdə Qafqazda növbə ilə alanlar, hunlar, bizans və xəzərlər aqalıq etmişdilər. Şimali Qafqaz VII əsrədək alanların, VII—X əsrlərdə isə Xəzər xaganlığının təsiri altında idi. İşgallara məruz qalmış Qafqaz qonşu dövlətlər üçün hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Qafqaz (IV—VII əsrlər)

Burada bir çox feodal dövlətlər vardı, coxlu xalqlar, etnik qruplar yaşayındı. Feodal dağılınlığı və dini müxtəliflik Qafqaz xalqlarının düşmənə qarşı müqaviməti ni zəiflədirdi.

Ərəb işgalları Qafqaz xalqlarının həyatını dəyişdi. Bir çox xalqlar islam dinini qəbul

Qafqaz (IX-XI əsrlər)

etdi. Onların mədəniyyətində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Ərəb xilafəti iki əsrden artıq Qafqazı idarə etdi. Xilafət zəiflədiyi dövrdə burada bir neçə müstəqil dövlət yarandı. Azərbaycanda Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, Dərbənd əmirliyi kimi dövlətlər meydana gəldi. İndiki Gürcüstan ərazisində isə Tiflis əmirliyi, Abxaziya, Kartli-Kaxetiya çarlıqları, Tao-Klarjeti knyazlığı yarandı.

Qafqazda hansı xalqlar yaşayırırdı? Araşdır.

XI əsrin əvvəllərində gürcü knyazları da vahid dövlətdə birləşdilər. Məhz bu dövrdə səlcuq türklərinin axınları baş verdi. Cənubi Qafqaz və Dağıstan Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatıldı. Bu ərazilərin Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Sonralar Səlcuq imperatorluğunun zəifləməsindən istifadə edən gürcü çarı IV David (1089–1125) təcavüzkar siyasetə başladı. Onun məqsədi Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək idi. Gürcü çarı Bizansla ittifaqa nail olub səlcuqlara qarşı mübarizəyə baş-

Gürcü çarı IV David

ladi. Nəticədə Tiflis, **Dəbil*** və **Ani*** kimi müsəlman şəhərləri işğal edildi.

Bir qədər sonra monqol yürüşləri başladı. Qafqaz Hülakü imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. Şimali Qafqaz Hülakü və Qızıl Ordu dövlətləri arasında bölüşdürüldü.

*Bayandurlu sülaləsinin
birinci sultani
Həsən padşah*

XIV əsrin 80-ci illərində Qafqaz Teymuri-lər tərəfindən işğal olundu. Çox keçmədən Qızıl Ordu və Teymuri imperatorluqları parçalandı, onların Qafqazda mövqeyi zəiflədi.

XV əsrin sonlarında Gürcüstanda **Kartli**, **Kaxetiya** və **İmeret çarlıqları** kimi müstəqil feodal dövlətləri meydana gəldi. Hücumların dayanması və siyasi sabitliyin yaranması Qafqazda təsərrüfatın inkişafına müsbət təsir göstərdi. XV əsrdə Baharlı və Bayandurlu süllalələrinin hakimiyəti dövründə Azərbaycan bütün Cənubi Qafqazın, Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynadı. XV əsrin sonlarında bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirilməsi üçün tarixi şərait yetişdi.

1. Azərbaycan ərazisində yaşayışan **Qafqazdilli** xalqlar haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırla.
2. Manilik təlimi ilə məzdəkilik təlimini Venn diaqramında müqayisə et.
3. «Qafqaz xalqlarının iqtisadiyyatına ərəb istilalarının təsiri» adlı esse yaz.
4. Qafqazın hərbi-strateji əhəmiyyətini şərh et.
5. Sasani dövlətinin Qafqaza təsirini müəyyənləşdir.

***Dəbil** — Qərbi Azərbaycanın qədim şəhəri

***Ani şəhəri** — Arpaçayın qərb sahilində Anadoluda yerləşən qədim şəhər

6. ƏRƏB XİLAFƏTİ

Ərəblər islam dinini qəbul edib tərəqqiyə qo-
vuşdu. Onların həyatı tamamilə dəyişdi. İslam ərəb
xalqına cəmiyyət qanunlarını, dövlət qurmağı və
onu idarə etməyi öyrətdi. Bu dövlətin başçılarına
xəlifə*, yəni «Peyğəmbərin davamçısı» deyirdilər.
Ərəblər islam dəyərlərini qərbədə Atlantik okeanına,
şərqi Çinə qədər geniş ərazilədə yaydılar.

*Ərəb dövləti necə yarandı? Necə oldu
ki, ərəblər qısa zamanda böyük əraziləri
tutdular?*

Bədəvi
Məkkə
Məhəmməd
peyğəmbər
xəlifə
Əməvilər
Puatye
Bağdad
vəqf
icma
mülk
iqta

Ərəb dövlətinin yaranması. Ərəbistan yarımadası səhralar və
vahələrdən ibarətdir. Ölkənin cənubunda yağışlıların bolluğu
əkinçiliyə şərait yaradırdı. Buna görə də burada əhali daha sıx idi.

Ərəbistan yarımadası hansı qitədə yerləşir?

Şimalda və mərkəzdə maldarlıqla məşğul olur, əsasən, dəvə
saxlayırdılar. Dəvə **bədəvi*** adlanan ərəblərin yaxın dostu idi.
Susuz səhralara davam gətirən dəvə
ən yaxşı «yük gəmisi» idi. Ona görə
də onu *səhra gəmisi* adlandırırdılar.

Nə üçün ərəblər dəvəni səhra gə-
misi adlandırırdılar?

Qəbilələri qəbilə başçısı idarə edir-
di. Zaman keçdikcə qəbilələr tayfalar
şəklində birləşməyə başladılar.

610-cu ildə islam dini meydana gəl-
di. Bu dini qəbul edənlər «müsəlman»
adlandırılırdı.

İslam dini sonuncu səmavi din idi.
İslamın müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim»
özündə əxlaqi, mənəvi dəyərləri yüksək
səviyyədə cəmləşdirir.

Ərəblərin dəniz ticarəti
(qədim təsvir)

*Xəlifə — varis, davamçı

*Bədəvi — ərəbcə «səhra adamı» deməkdir

Ərəb dövləti 632-ci ildə

O dövrdə ticarət mərkəzi olan Məkkədə təqib olunan Məhəmməd peyğəmber öz tərəfdarları ilə birgə Mədinəyə köcdü. İslamı qəbul edənləri bir icmada birləşdirdi. 630-cu ildə öz tərəfdarları ilə birgə Məkkədə Ərəb dövlətini yaratdı. Onun vəfatından sonra dövləti xəlifələr idarə etməyə başladılar. 632-ci il-

dən başlayaraq ölkəni bir-birinin ardına idarə edən xəlifələr Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əli islam dininin yayılmasına rəhbərlik etdilər.

Bu dövrdə Bizansla Sasanilər (İran) arasında gedən müharibələr bu dövlətləri zəiflətmişdi. Ərəblər qısa müddətdə Sasanilər dövlətinin varlığına son qoydular. Onlar Bizansın bir çox ərazilərini ələ keçirib Şimali Afrikaya da yiyələndilər. Ərəblər yürüşlərini şərqdə Hind çayı vadisinə qədər davam etdirdilər. Ərəb xilafəti Atlantik okeanından Hindistan və Çinədək olan geniş əraziləri birləşdirdi.

Ərəblərin hərbi uğurlarının səbəbi nə idi?

Qələbələrə baxmayaraq Xilafətin daxilində vəziyyət heç də sabit deyildi. 661-ci ildə hakimiyyətə Əməvilər sülaləsi gəldi. Əməvilər paytaxtı Dəməşqə köçürdülər.

Əməvilər dövründə Xilafət ordusu indiki Cəbəllüttariq boğazını keçərək Avropaya girdi, müasir İspaniya torpaqlarına daxil olub yürüşü davam etdirdi.

732-ci ildə *Puatye* adlı döyüşdə franklar ərəb yürüşlərini dayandırıa bildilər.

Ərəb xilafəti 661-ci ildə

Əməviləri əvəz edən Abbasilər sülaləsi (750–1258) işgalçılıq siyasetini davam etdirdi. Paytaxtı Bağdada köçürən Abbasilər tarixdə Bağdad xilafəti kimi tanındı. Onların dövründə əhalinin geniş çıxışları başladı. Bu üşyanlardan ən böyük Azərbaycanda baş vermiş xürrəmilər hərəkatı idi.

Ərəb xilafəti VIII əsrə

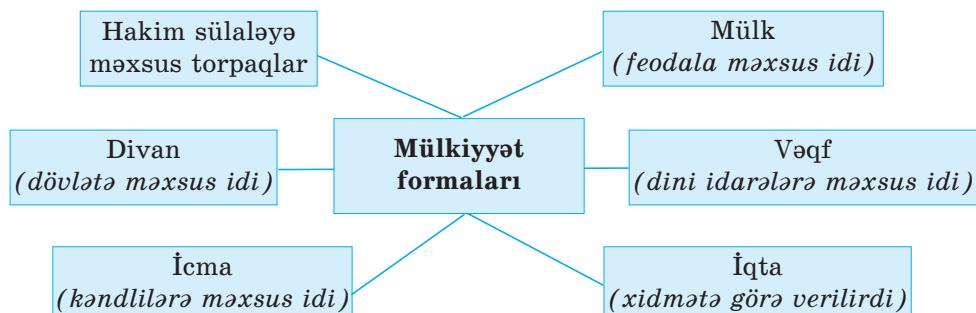
Bu hərəkat Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babəkin dövründə Xilafəti zəiflədərək gücdən salan milli azadlıq hərəkatı idi.

İşgal olunmuş ərazilərdə Ərəb xilafətinə qarşı çıxışların səbəbi nə idi?

Xilafətin idarə edilməsi. Dövlətin başçısı olan xəlifə həm də ali baş komandan idi. Ölkədə ayrı-ayrı sahələri idarə etmək üçün divanlar yaradılmışdı. Xilafət ərazisi əmirlər tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölündürdü. Bütün ərazilərdə rəsmi danışçıq və yazı dili ərəb dili idi. Vergi ödəməyə borclu olan şəxslərdən vergi alınırındı. Varlılar daha çox vergi ödəməyə məcbur idi. Xilafətə sadiq olan şəxslərə mükafat olaraq torpaqlar verilirdi. Ümumiyyətdə Ərəb xilafətində torpaq sahibliyinin müxtəlif formaları vardı.

Xilafət dövründə torpaq mülkiyyəti formaları

Ərəb xilafətinin yaranması islam dininin yayılmasına necə təsir göstərdi?

Əhali torpağa görə **xərac** ödəyirdi. İslam dinini qəbul etməyən əhali can vergisi – **cizyə** verirdi. Müsəlman əhali öz gəlirindən **zəkat** və **xüms** adlı vergi verməli idi. İşğal etdikləri ərazilərdə möhkəmlənmək naminə ərəblər köçürmə siyasetindən istifadə etdilər. Onlar Ərəbistandan ərəb ailələrini Xilafətin işğal olunmuş ərazilərinə, o cümlədən sərhəd bölgələrinə köçürdülər.

Süquta doğru. Türklərlə qohumluq əlaqələri yaradan ərəb xərifələri onların gücündən istifadə edirdi. IX əsrən etibarən ərəb ordusuna türk sərkərdələri başçılıq etməyə başladı. Xilafətdə siyasi hadisələrdə türklər mühüm rol oynayaraq xərifələrin seçilməsində iştirak edirdilər.

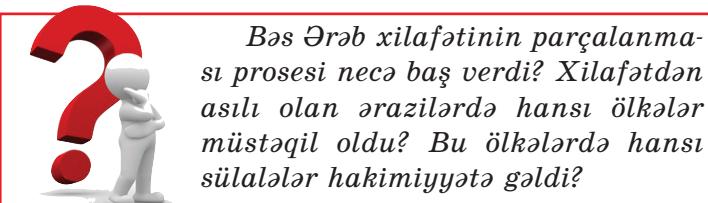
Ərəb xilafəti işğal etdiyi ərazilərdə başlayan azadlıq mübarizələri nəticəsində getdikcə zəifləyirdi. Xilafət hakimiyyətindəki daxili çekişmələr, işğal altında olan xalqların azadlıq mübarizəsi müsəlman imperiyasının dayaqlarını sarsıdırdı. Feodal münasibətlərinin güclənməsi nəticəsində vilayət əmirləri qüvvətlənərək müstəqil idarəciliyə can atıldılar. Sonralar səlcuqların yürüşləri Xilafətin süqutunu yaxınlaşdırıldı. Səlcuqların ardınca monqolların yürüşlərinə tab gətirməyən Ərəb xilafəti 1258-ci ildə süquta uğradı.

1. Feodal münasibətlərinin güclənməsinin Xilafətdə mərkəzi hakimiyyətə təsirini izah et.
2. İslam dininin yayılmasının xalqların həyatını necə dəyişdiyini nümunələrlə sübut et.
3. Ərəb xilafətinin süqutunun səbəblərini təhlil et.
4. Xilafətdə türk amilinin güclənməsinin səbəblərini şərh et.
5. Ərəb xilafətinin idarəcilik sisteminə dair sxem qur.

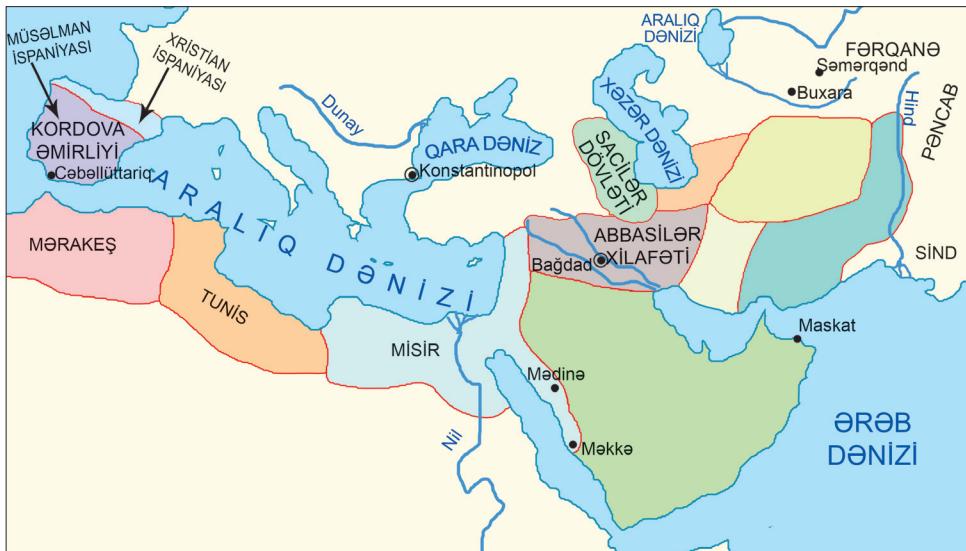
7. XİLAFƏTİN PARÇALANMASI

Müasir dövrümüzdə islam dini dünyanın əllidən çox ölkəsində əhalinin böyük əksəriyyətinin etiqad etdiyi dindir. Bu ölkələr beynəlxalq aləmdə islam ölkələri kimi tanınır. Onların bir çoxunun tarixi Xilafətin parçalandığı dövrdən başlayır.

Xilafət
Abbasilər
Mərakeş
Tunis
Sacilər
Samanilər
Sultan Mahmud
Qəznəvi
Səlcuqlar

Müstəqillik üçün yaranmış fürsət. IX əsrədə Xilafətin hakimiyyəti altında olmuş ayrı-ayrı xalqların azadlıq mübarizələri onu get-gedə zəiflədirdi. Abbasilər xilafəti dövründə ucqarlardakı yerli hakim və canişinlər ayrılmaga, müstəqil dövlət yaratmağa can atıldılar. Onlar, ilk növbədə, xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaldıb, tamam dayandırdılar. Daha zəif qonşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirib, güclü qoşun yaradılar. Onlara qarşı göndərilən xəlifə ordularını məğlub et-

Ərəb xilafətinin parçalanması

*Qahirədə Əhməd ibn Tulun məscidi.
Əhməd ibn Tulun (876–879) Misirdə türkmənşəli
Tulunilər sülaləsinin əsasını qoymuşdu*

dilər. Yerli hakimlərin öhdəsindən gələ bilməyən xəlifələr onları öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi tanıdlılar. **Kordova əmirliyi, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya, Yəmən və Xorasan** mərkəzi hakimiyətdən ayrıldı. Bunun ardınca **İran və Misir də** tamam zəifləmiş Xilafətin tərkibindən çıxdı. Bu dövlətlərin əsasını yerli hakim və canişin sülalələri qoydu.

Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Mərkəzi Asiyada, Azərbaycanda **türk-müsəlman sülalələri** hakimiyəti ələ keçirdilər.

Xilafətin ərazisində müstəqil dövlətin yaranmasını hansı amillərlə izah edə bilərsən?

Azərbaycanın hakim sülalələri. Xilafət zəifləyəndə Şirvandakı canişin mərkəzi hakimiyətlə əlaqəsini tamam kəsdi. 861-ci ildə Şirvanı müstəqil elan etdi. Azərbaycan **Şirvanşahlar dövləti** yarandı. Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın ən uzunmürlü feodal dövləti idi. Bu dövlət 1538-ci ilədək mövcud olmuşdur.

IX əsrin sonunda Azərbaycan ərazisində **Sacilər sülaləsinin** yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi. Sacilər qərbdə Ani və Dvin-dən şərqdə Xəzər dənizinədək, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək olan böyük bir ərazini özlərinə tabe edərək güclü dövlət yaratmağa nail oldular. Sacilərin hakimiyəti dövründə bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlət halında birləşdi. 941-ci ildə Saciləri **Salarılər** sülaləsi əvəz etdi.

X əsrədə Gəncə yenicə yaranmış **Şəddadilər** dövlətinin paytaxtı oldu. Arran torpaqlarının bir hissəsi də Şəddadilərin ixtiyarına keçdi. Salarılər dövlətinin əlində qalmış cənub torpaqları isə **Rəvvadi sülaləsinin** hakimiyəti altına düşdü.

981-ci ildə Salarilər dövləti süqut etdi. Xilafətin parçalanması nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarında Tiflis əmirliyi, Şəki hakimliyi və Dərbənd əmirliyi kimi xırda feodal dövlətləri də yarandı.

Mərkəzi Asiyada hakim sülalələr. 875-ci ildə yaranmış *Samanilər dövləti* Saman Xudatın adını daşıyırdı. Samanilər dövlətinin ərazisinə **Mavəraənnəehr***, Xorasan və Şimal-Şərqi İran daxil idi. Onun ərazisinin böyük hissəsini tarixi türk torpaqları, əhalisinin eksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Paytaxtı Buxara şəhəri idi. Ölkədə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, sənətkarlıq və ticarət də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi.

Samani tacirləri Kiyev, Bizans, Çin, Azərbaycan, İran və başqa ölkələrə xalça, ipək, ədvayıyat, zinət əşyaları aparıb satırdılar. Samanilər dövlətinin Azərbaycanla geniş ticarət və mədəni əlaqələri vardı. Bunları ölkəmizdə tapılmış Samani pulları sübut edir.

999-cu ildə Samanilərin əsas rəqibi Qaraxanlılar Buxaranı tutdular və Samanilər dövlətinə son qoydular. Samanilər dövləti süqut etdi. Onun ərazisi Qaraxanlı və Qəznəvilər dövlətlərinin arasında bölündü.

Qaraxanlı dövləti 927-ci ildə meydana gəlmişdi. Qaraxanlılar islam dinini qəbul etmiş ilk türk sülalələrindən biri idi. Qaraxanlı dövlətinin əsasını Qutluq Bilgə Qədir xan qoymuşdu. O özünü «Qara xan», yəni «Böyüklük xan» adlandırdığı üçün sülalə də onun adı ilə Qaraxanlı adlanırdı. Qaraxanlı dövlətinin ərazisi Balxaş gölündən başlayaraq Hindiqş dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Dövlətin paytaxtları Qaşqar, Balasaqun və Uzgen şəhərləri olmuşdu.

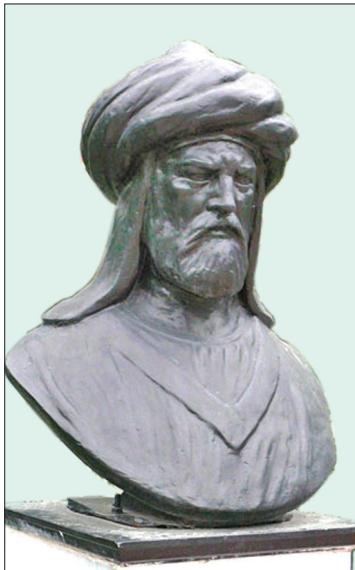

Samanilər dövlətinin pulu

Qaraxanlı dövləti (X–XIII əsrin əvvəlləri)

***Mavəraənnəehr** — müasir Özbəkistanda Sirdərya və Amudərya çayları arasındakı ərazi

Alptəkin

Qaraxanlı dövlətində şəhərlərlə yanaşı, ticarət-sənətkarlıq qəsəbələri yarandı. Səmərqənd, Buxara, Ürgənc, Termez şəhərləri xüsusilə şöhrət qazanmışdı.

Təqribən 300 il mövcud olan Qaraxanlı dövləti 1212-ci ildə süquta uğradı.

X əsrin 60-cı illərində Mərkəzi Asiyada paytaxt şəhəri Qəznə olan **Qəznəvilər dövləti** yaranmışdı. Bu dövlətin əsasını Alptəkin qoymuşdu. Alptəkin Samanilər dövründə türk qvardiyasında qulluq etmişdi.

Sultan Mahmud Qəznəvinin (998–1030) hakimiyyəti illəri Qəznəvi dövlətinin ən qüdrətli dövrüdür. XI əsrin əvvəllerində onun Hindistana etdiyi çoxsaylı hərbi yürüşlər nəticəsində Hindistanın

Kəşmir, Pəncab və Qucarat vilayətləri ələ keçirildi. Qəznəvi dövlətinin iqtisadi qüdrəti möhkəmləndi. Beləliklə, Sultan Mahmudun hakimiyyətinin son dövrlərində Qəznəvi dövlətinin ərazisi Hindistandan Xəzərsahili torpaqlara qədər uzanırdı.

Sultan Mahmudun vəfatından sonra dövlət tənəzzül etdi. Vergilərin ağırlığı, əhalinin məmurlardan narazılılığı və feodalların mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışları ölkəni zəiflətdi. 1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə Səlcuqlar Qəznəvilərin hərbi qüvvələrini darmadağın etdilər. Şimali Hindistana sıxışdırılan Qəznəvi dövləti 1187-ci ildə süqut etdi.

1. Xilafətin zəifləməsindən sonra yaranmış dövlətləri müasir xəritədə göstər.
2. Xilafətin parçalanması nəticəsində yaranmış dövlətlərin ərazisini konturn xəritədə qeyd et.
3. Mahmud Qəznəvini dövlət xadimi kimi təhlil et.
4. Kordova əmirliyi haqqında məlumat topla və təqdimat hazırla.

8. TÜRK VƏ QAFQAZ XALQLARININ XƏZİNƏSİ. İSLAMIN TÖHFƏLƏRİ

Feodalizm Şərqdən başladı. Bu özünü elmin, mədəniyyətin inkişafında da bürüzə verdi. Şərqdə təhsil, elm və incəsənət inkişaf etdi. Sonralar Avropa da Şərqi xalqlarının yaratdığı mənəvi xəzinədən bəhrələndi və möhtəşəm Avropa mədəniyyəti yarandı.

Bu dövrdə öz yaradıcılığı ilə dünya mədəniyyətini zənginləşdirən dühalar kimlər idi? Onlar bizə hansı irsi qoymuşlar?

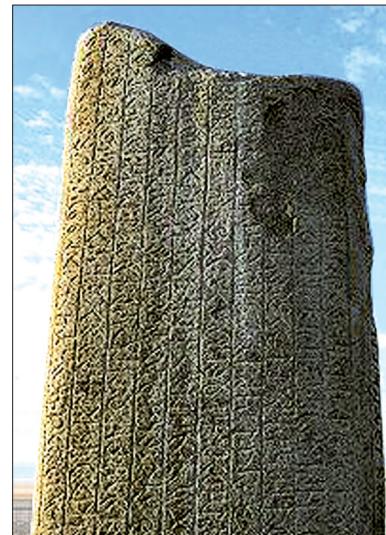
*Orxon-Yenisey abidələri
Orxon əlifbasi
bəngüdaş
Mikayıl Baştı
mədrəsə
əl-Xarəzmi
əl-Fərabi
İbn Sina
əl-Biruni
«Min bir gecə»
nağilları*

Orxon-Yenisey abidələri. Erkən orta əsrlərdə qüdrətli türk imperatorluqlarının yaranması ümumtürk mədəniyyətinin yüksəlişində mühüm rol oynadı.

Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbə Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələr türklerin ilk tarixi daş yaddaşı, ümumtürk ədəbiyyatının bariz nümunəsidir. Orxon-Yenisey abidələri V—VIII əsrlərə aiddir. Abidələrin ən əhəmiyyətlisi Göytürk yazılıdır. Əlifba dördü sait, otuz dördü samit olan 38 hərfdən ibarət idi. Orxon abidələrində sətirlər yuxarıdan aşağıya yazılmış, sağdan-sola yerləşdirilmişdir.

İslamdan əvvəlki dövrdə rəssamlıq və heykəltəraşlıq inkişaf etmişdi. Göytürk heykəltəraşları öz xaqqanlarının şərəfinə **bəngüdaşlar*** adlandırılan heykəllər qoyurdular.

Orxon abidələri Monqolustanın Orxon çayı sahilində aşkar edilib. Onların ən məşhuru Göytürk xaqqanı Bilgə xaqqan, qardaşı Kül tigin və baş vəzir Tonyukuk üçün qoyulmuş abidələrdir.

*Bəngüdaşlar — qəbirüstü heykəllər

Orxon-Yenisey abidəsi

Kül tiginin büstü

Qapağan xaqanın məzəri üzərində qoyulmuş bəngüdaş

Xalq dastanları. Türk xalqlarının ədəbiyyatının beş min ildən artıq zəngin bir tarixi vardır. Ən qədim ədəbi nümunələr şifahi şəkildə yaranmışdır.

«Oğuz xaqan», «Boz qurd», «Törəyiş xan» və «Dədə Qorqud» dastanları buna misaldır. Türk xalqlarında yazılı ədəbiyyat meydana gəldi. IX əsrдə yaşamış bulqar şairi Mikayıл Baştunun «Şan qızı dastanı» əsəri yazılı ədəbiyyatın günümüzə qədər gəlib çıxmış ən gözəl nümunələrindən biridir.

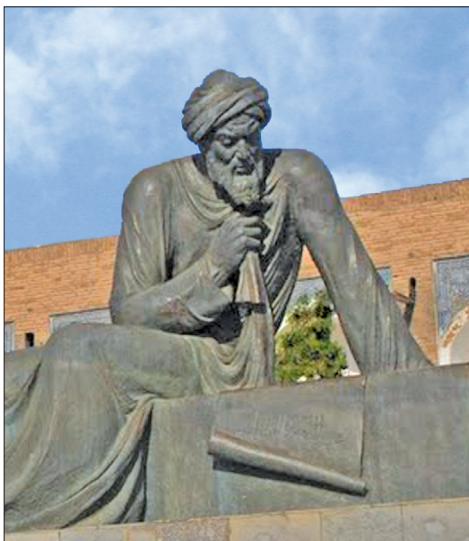
İslam mədəniyyəti necə formalaşdı. İslam dininin meydana gəlməsi və yayılması yeni bir mədəniyyətin formalaşmasına imkan verdi. Ərəb dili islamın yayıldığı ərazilərin həm elmi, həm də ədəbi dilinə çevrilirdi. Artıq bu dil məktəblərdə öyrənilir, qədim yunan və Roma müəlliflərinin əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilirdi.

İslam dini təhsilin inkişafına ciddi təsir göstərdi. Məscidlərin yanında məktəblər yaradılırdı ki, orada «Qurani-Kərim» və ərəb dili öyrənilirdi. Yaradılan təhsil ocaqlarında dini elmlərlə yanaşı, riyaziyyat, astronomiya, təbabətə aid elmi biliklər verilirdi. Böyük şəhərlərdə yüzlərlə şagirdi olan mədrəsələr mövcud idi. Oxuyub-yazmağı bacaran savadlı şəxslər Xilafətə gərəkli adamlar hesab olunurdu. Mədrəsələrdə zəngin kitabxanalar mövcud idi. Kitablar əl yazısı ilə, böyük zəhmət hesabına başa gəlirdi. Təhsilini başa çatdırıran hər bir kəs «şəhadətnamə» alırdı. Sonralar mədrəsələrin nümunəsində Avropada universitetlər yaranmağa başladı. Mədrəsələrdə o dövrün ən görkəmli elm, mədəniyyət, din xadimləri dərs deyirdilər.

İslam dini təhsilin inkişafına necə təsir göstərdi?

Elm. Şərqiin böyük mütəfəkkiri Fərabi (870—950) yunan alimi Aristotelin əsərlərinin izahını vermiş, bu səbəbdən də «ikinci müəllim» adına layiq görülmüşdü. O, Aristoteldən sonra elmi biliklərin təsnifatını vermişdir.

Əl-Xarəzminin abidəsi. Özbəkistan

Əl-Fərabinin abidəsi. Qazaxistan

İbn Sinanın abidəsi.
Özbəkistan

Əbu Reyhan əl-Biruninin abidəsi.
Özbəkistan

Ibn Sinanın farmakologiya kitabından

Əbu Reyhan əl-Biruninin yaratdığı xəritə

*Əbu Reyhan əl-Biruninin düzəltdiyi üstürlab
(astronomiya cihazı)*

İslam dininin möhkəmlənməsi ilə Xarəzmdə həyat yenidən canlandı. Xarəzm tacirləri ticarət üçün Xəzər xəqanlığına, Bulqar dövlətinə gedirdilər. Ürgənc şəhəri regionda ən inkişaf etmiş elm, təhsil və ticarət mərkəzinə çevrildi. Bu dövrdə Xarəzmdə əl-Xarəzmi, Əbu Reyhan əl-Biruni kimi böyük alımlar yetişdi.

IX əsrədə yaşayış-yaratmış Xarəzmi cəbr elminin təməlini qoymuşdur.

Əbu Reyhan əl-Biruni (973–1048) diametri 5 metrə yaxın olan ilk qlobusu düzəltmişdi. Biruni dünyada ilk dəfə olaraq Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüştü. Astronomiyanın inkişafı rəsədxanaların tikilməsinə səbəb oldu. Alımlar rəsədxanada işləyərək Yer kürəsinin təxmini ölçüsünü vermişdilər. Təsadüfi deyildir ki, ulduzların çoxunun adı ərəb alımlarının adı ilə bağlıdır.

«Elmlərin şeyxi», «böyük logman», şair Əbu Əli ibn Sina (980–1037) 5 cilddən ibarət «Tibb ensiklopediyası» və «Tibb elminin qanunu» əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyar əl-Azərbaycanı onun şagirdi olmuşdur.

Tarix elmi Xilafət dövründə də inkişaf etmişdi. Ərəb işğallarını qələmə alan Əhməd əl-Bəlazuri «Ölkələrin fəthi» əsəri ilə dövrün hadisələrini işıqlandırılmışdır.

*İsmayıł Samanın məqbərəsi.
Özbəkistan. X əsr*

*Böyük Kayruan məscidi.
Tunis. IX əsr*

Xilafətin 200 illik tarixini yazmış Təbəri xürrəmilər hərəkatı haqqında məlumat verən tarixçilərdəndir. Həmədani isə tarix ensiklopediyasını yaratmışdı. Məşhur «Min bir gecə» nağılları nəsr və şeirin inkişafına nümunədir. Bu nümunə ərəb ədəbiyyatının «qızıl dövrü» Abbasilərin vaxtına təsadüf edir. Bu inkişaf təkcə ərəblərlə bağlı olmayıb, Xilafətdə yaşayan bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının zəkasının məhsuludur.

Xilafət dövründə ən çox inkişaf edən sahə memarlıq idi. Çoxlu qalalar, saraylar, məscidlər, minarələr tikilən bu dövrün mədəniyyət nümunələri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Məscidlərin divarları oymalarla bəzədilir, naxışlar vurulurdu. Samirədəki Ulu məscid dövrün gözəl memarlıq nümunəsidir.

Quranın üzünün köçürülməsi xəttatlığın inkişafında yeni imkanlar açdı. Sonralar kitablarda gözəl miniatürler yaradıldı. Burada həyatdan səhnələr, heyvanlar, quşlar və başqa şəkillər çəkilirdi.

Cənubi Qafqaz ölkələrində V əsrdən yeni yazı növləri meydana gəlsə də, Xilafət dövründə ərəb yazılısı ön mövqedə dayanırdı. O zaman Qafqaz xalqları türk-islam mədəniyyətinin təsiri altında memarlıq, xəttatlıq, bədii sənət sahələrində dəyərli sənət nümunələri yaradılar.

1. Erkən orta əsrlərdə mədəniyyətin inkişafını təmin edən əsas amili müəyyən et.
2. Orxon-Yenisey abidələrinin əhəmiyyətini izah et.
3. Ən görkəmli türk alimlərini sadala və onların elmi nailiyyətlərini göstər.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini izah et.

9. SƏLCUQ İMPERATORLUĞU

Müəyyən mənada bu dövləti Oğuz dövlətinin davamı da hesab etmək olar. Çünkü onu yaradanların babaları Oğuz dövlətində yaşamış, dövlət idarəciliyinin qaydalarını burada öyrənmişdilər. Amma Oğuz dövlətindən fərqli olaraq, Səlcuq dövləti geniş əraziləri tutan imperiyaya çevrildi.

Səlcuq bəy
Sultan
I Toğrul
«İslamın nuru»
Malazgird döyüşü
I Məlikşah
Xacə Nizamülmülk
Sultan Səncər

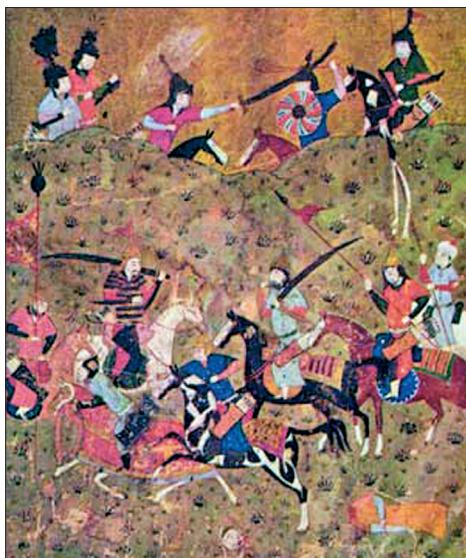

Sultan I Toğrul «Şərqi və Qərbi hökmdarı» adını necə qazandı? Səlcuq imperiyası hansı əraziləri əhatə edirdi?

Səlcuqun varisləri. Səlcuqlar oğuzların qınıq boyundan idilər. Bu tayfa öz adını Səlcuq bəyin adından götürdü. Səlcuq bəy Oğuz dövlətində subaşı vəzifəsini daşıyırdı. Oğuz yabqusu (hökmdarı) ilə münasibətləri pisləşdiyi üçün Səlcuq bəy öz tayfası ilə birgə Seyhun (Sirdərya) çayının sahilindəki Cənt şəhərinə gəldi. Qəznəvilərin işğalları dövründə səlcuqlar Xorasan vilayətinə köçməyə məcbur oldular. Səlcuqun nəvələri Toğrul bəy və

Çağrı bəy səlcuqları birləşdirərək Qəznəvilərə qarşı mübarizəyə başladılar. Səlcuqlar Xorasanın əsas şəhəri olan Nişapur ələ keçirdilər. Toğrul bəyin (1038–1063) başçılığı ilə 1038-ci ildə paytaxt Nişapur olmaqla Səlcuq dövləti yarandı.

Qəznəvilər Xorasanda yeni bir dövlətin yaranmasını qəbul edə bilməzdi. Ona görə də 1040-ci ildə böyük bir qoşunla səlcuqlar üzərinə yeridilər. Mərv şəhərinin yaxınlığındakı Dəndənəkan adlı yerdə onlar arasında qanlı döyüş baş verdi. Səlcuq ordusu Qəznəviləri darmadağın etdi.

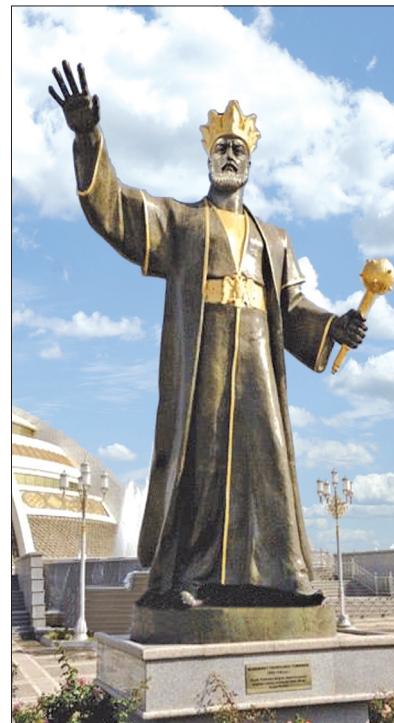

Dəndənəkan döyüşü
(miniatür)

Səlcuqlar üçün Azərbaycan, İran və İraqa yol açılmış oldu. Bu qələbəyə görə Toğrul bəyə Sultan titulu verildi.

Şərqi və Qəribin hökmdarı. Dəndənəkan qələbəsindən sonra səlcuqlar Mərv şəhərində keçirilən qurultayda yeni işgallar planlaşdırıldılar. Qurultayda İran, Cənubi Qafqaz və Bizans'a qarşı hücuma keçmək qərarı alındı.

1043-cü ildə dövlətin paytaxtı Rey şəhərinə köçürüldü. Səlcuq orduları buradan Həmədan, İsfahan, Gilan və Azərbaycana doğru yürüşə başladılar. 1054-cü ildə Rəvvadiləri, Şəddadiləri və Tiflis müsəlman əmirliyini təbə etdilər. Sultan I Toğrul işğalı genişləndirərək 1055-ci ildə Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadı tutdu. Abbasilər səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdü. Sultan I Toğrula «Şərqi və Qəribin hökmdarı» adını verdilər. Döv-

Sultan I Toğrulun abidəsi.
Türkmənistan

Böyük Səlcuq imperiyasının xəritəsi (1038-1157)

Alp Arslan və I Məlikşahın abidəsi.
Türkmenistan

Yerli hərbi qüvvələrinin əsasını təşkil etmək üçün əsaslı təşəbbüs etdi. Bu təşəbbüs 1063-ci ildən 1072-ci ilə qədər davam etdi.

lətin əraziləri Mavəraənnəhrdən Mesopotamiyaya və Hindiquşa qədər torpaqları əhatə etdi.

«İslamın nuru». Sultan I Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə Alp Arslan (1063–1072) gəldi. Onun məqsədi Anadoluya yiye-lənmək idi. O, Bizansla müttəfiq olan erməni, gürcü, abxaz hakimlərini darmadağın edib Tiflis, Ani, Qars şəhərlərini ələ keçirdi. Daha sonra Alp Arslan Anadolu üzərinə yürüşə başladı.

Bu zaman Bizans imperatoru çox böyük ordu topladı. Bu orduya, həmçinin əslən türk olan tayfalar da daxil edildi.

Bizans ordusunda uz və peçeneq tayfalarının olması döyüşün təleyinə necə təsir etdi?

İki ordu Malazgird düzənləyində qarşılaşdı. Malazgird döyüşü 1071-ci il avqustun 26-da baş verdi. Uzlar və peçeneqlər qarşıdakı ordunun soydaşlarından ibarət olduğunu anlayıb səlcuqların tərəfinə keçdilər. Vəziyyəti belə görən imperator geri çəkilməyi emr etdi. Alp Arslan fürsətdən istifadə edərək düşmənin üzərinə qəti hücuma keçdi. Bizans imperatoru yaralanaraq əsir düşdü. Lakin Alp Arslan böyük bir nəciblik göstərərək onu bağışladı və azad etdi. Bu döyüş dünya tarixində böyük bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşün nəticəsi olaraq Bizans hər il səlcuqlara xərac verməli, lazım olduqda hərbi yardım göstərməli idi. Şərqi Anadolu isə həmişəlik türk torpağı oldu. Malazgird döyüşündən sonra Abbasi xəlifəsi Alp Arslanı «İslamın nuru» adlandırdı.

«İslamın nuru» kim idi? Bu ad ona gördüyü hansı işlərin nəticəsində verilmişdi?

Alp Arslanı oğlu I Məlikşah (1072–1092) əvəz etdi. O da öz atası kimi yürüşləri davam etdirərək Konya və Ankara şəhərlərini tutdu.

Suriya zəbt edildi. Paytaxt Reydən İsfahana köçürüldü. I Məlikşahın hakimiyyət illəri Səlcuq imperatorluğunun çiçəklənməsi dövrü idi. Dövlətin belə qüdrətli olmasında vəzir, dövrün görkəmli alimi və dövlət xadimi Xacə Nizamülmülküň böyük rolunu olmuşdur.

Böyük imperiyanın süqutu. Sultan I Məlikşahdan sonra Səlcuq imperiyası zəifləməyə başladı. Ayrı-ayrı əmirlər arasında ara müharibələri başlandı. Uzunsürən ara müharibələri və *qiyamlar** dövləti zəiflədirdi. Buna görə də avropalıların qarətçi yürüşlərinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Səlibçilər Suriya və Fələstinin dənizsahili ərazilərini tutaraq Qüdsü ələ keçirdilər. Sonuncu Səlcuq sultani Səncərin (1118–1157) hakimiyyəti zamanı dövlətin parçalanması dərinləşdi. Onun ərazisində Kirman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlıqları, Azərbaycan Atabəyləri, Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı.

İmpriyada qoşun başçılarına xidmət haqqı olaraq iqta torpaqlarının verilməsi geniş yayılmışdı. Sərhədləri qorumaq üçün sərkərdələrə uc adlanan torpaqlar verilirdi. Dövlətin əsas gəliri kəndlilərdən alınan üşr adlı torpaq vergisi idi. Məlikşah dövründə ticarətin canlanması üçün vahid çəki, ölçü və pul sistemi tətbiq olunmuş, tacirlər bəzi rüsumlardan azad edilmişdi.

Vergilərin çoxluğundan narazı olan kəndlilərin və sənətkarların üsyənləri, saray çəkişmələri dövləti zəiflətdi. Səncərin ölümündən sonra Səlcuq imperiyası süquta uğradı.

Sultan Səncərin abidəsi.
Türkmənistan

1. Səlcuqların Mərv qurultayındakı planlarını reallaşdırmaq üçün etdikləri yürüşlərin strateji əhəmiyyətini izah et.
2. Malazgird döyüşü haqqında esse yaz.
3. Səlcuq dövlətinin zəifləməsinə səbəb olan amilləri sadala.
4. Səlcuqlar haqqında internetdə araştırma aparıb təqdimat hazırla.

***Qiyam** – hakimiyyətə qarşı silahlı çıxış

10. HİNDİSTAN VI–XVI ƏSRLƏRDƏ

Hindistan, padşah Aşoka, kastalar haqqında öyrəndiklərini yadına sal. Yadındadırsa, Aşokanın qurduğu vahid dövlət hələ qədim dövrdə süqut etmişdi. Çoxlu xalqların yaşadığı möcüzələr diyarı Hindistan xeyli müddət dağınıq halda qaldı.

Qupta

sülaləsi

Multan

Dehli

sultanlığı

Qütbəddin

Aybək

Raziyə sultan

Böyük Moğol

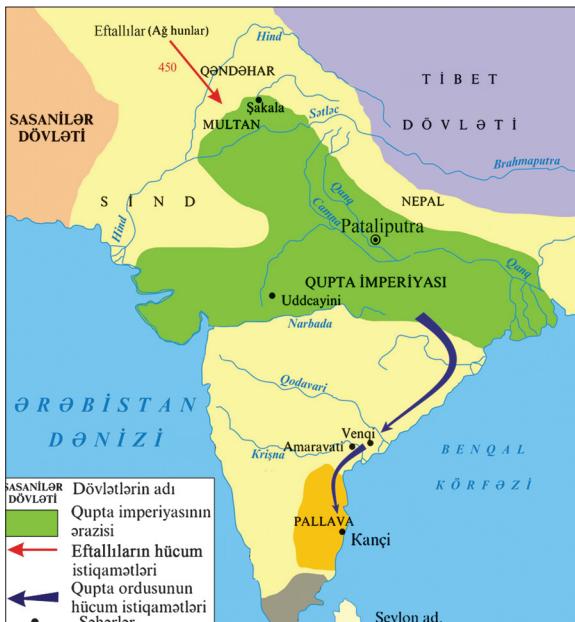
dövləti

Babur şah

Əkbər şah

Bəs sonra nələr baş verdi? Necə oldu ki, orta əsrlərin ən qüdrətli türk-müsəlman dövlətlərindən biri məhz Hindistanda yarandı? Bu hansı dövlət idi?

Qupta dövləti (IV–VI əsrlər)

! Qədim Hindistanda dini etiqad və qanunlar hansı yazılıarda əksini tapmışdı? Araşdır.

gücləndirirdi. Hindistanın qərbində çoxlu liman şəhəri var idi. Səsküylü, çoxlu adam olan bazarlarda yerli və xarici mallar satılırdı.

Hindistan erkən orta əsrlərdə. Qupta imperiyasının dağılması nəticəsində Hindistanda 70-ə qədər müstəqil kiçik dövlət qurumu yarandı. Belə dövlət qurumlarının başçıları olan racələr hərbi xidmət əvəzində torpağın bir hissəsini kəndlilərlə birlikdə yaxın adamlarına paylayırdılar. Verilən torpaqlar ırsən keçirdi. Hindistanda da kəndlilər tövü ödəyir və müxtəlif mükələfiyyətlər daşıyırdılar.

Kasta sistemi, ölkədə müxtəlifdilli tayfaların olması və fərqli dini etiqadların mövcudluğu封建的 pərakəndəliyini

Upta dövrünə aid təhsil mərkəzinin qalıqları

Upta dövrünə aid pul

Parça, ədviyyat, boyalar və zərgərlik əşyaları almaq üçün buraya Çindən, Afrikadan və Ərəbistandan tacirlər gəlirdilər. Hindistanla ticarətdə ərəb tacirləri əsas rol oynayırdılar.

Hindistan limanlarında onların daimi məskənləri vardı. Avropa səyyahları nadir hallarda Hindistana gəlib çıxa bilirdilər.

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Hindistana yürüşlərə başladılar. Ərəb süvari hissələri Hindistanın qərbini qısa müddətdə işğal etdilər. Ərəb işgalları nəticəsində Mənsurə və Multan əyalətində müsəlman əmirlikləri yarandı. Əmirliklərə ərəb əmirləri rəhbərlik edirdilər.

Ərəblərin Hindistanı qısa müddətdə işğal etməsinin səbəbi nə idi?

Hindistanın feodal pərakəndəliyindən istifadə edən Qəznəvi Sultan Mahmud XI əsrin əvvəllərində Hindistana on yeddi dəfə yürüş etdi. Kəşmir, Pəncab və Qucarat əyalətlərini Qəznəvi dövlətinə qatdı. Bu yürüş nəticəsində Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhalisinin məskunlaşması və bu yerlərdə islam dininin yayılması gücləndi.

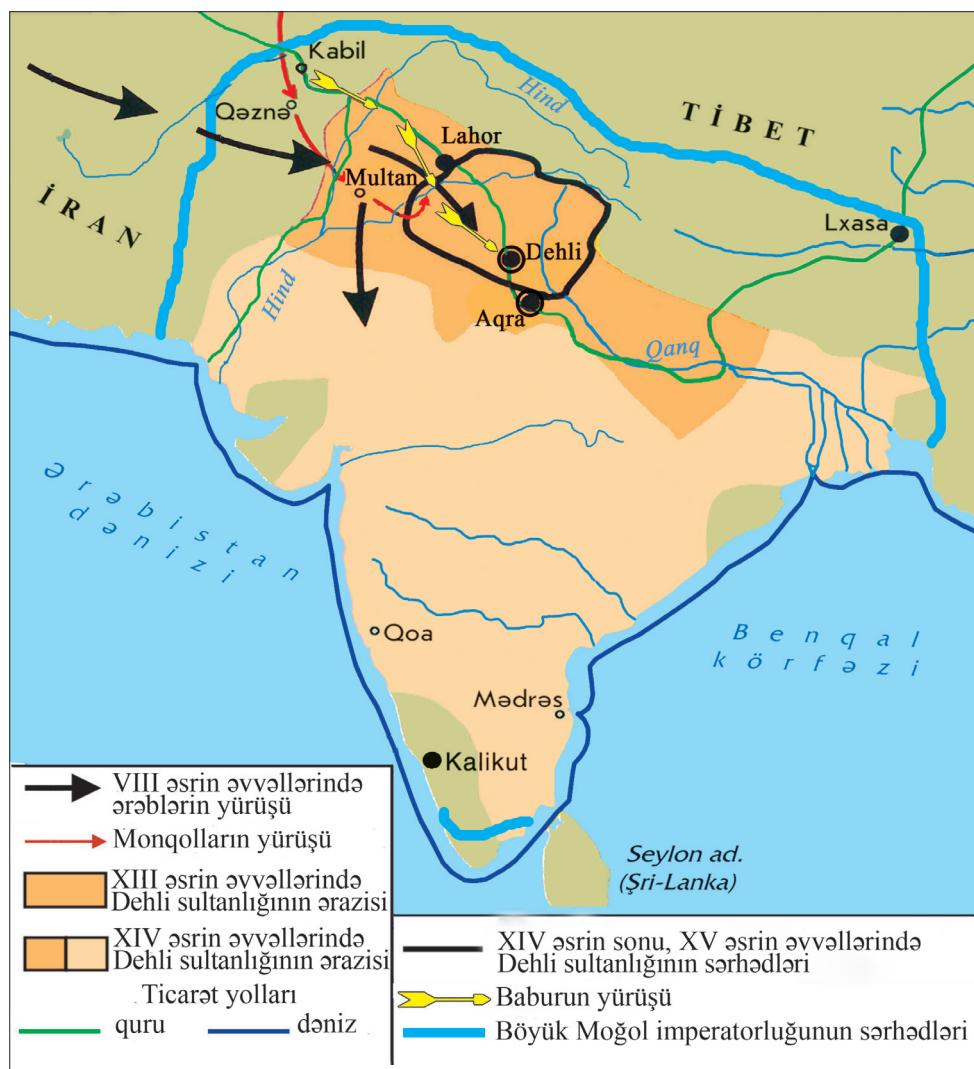

Sənəcə, Sultan Mahmud Qəznəvinin yürüşləri nə üçün Hindistanda müsəlman türklərin məskunlaşmasını gücləndirdi?

Dehli sultanlığı. Dehli sultanlığı Hindistan ərazisində müsəlman türklərin yaratdığı ilk ən böyük dövlət oldu. XII əsrдə türk tayfaları Hindistan ərazilərinə aramsız yürüşlər edirdilər. Bu hücumların nəticəsində 1206-cı ildə türk sərkərdəsi Qütbəddin Aybək Hindistanda Dehli sultanlığının əsasını qoydu. O, Hindis-

tanda möhkəmlənmək məqsədilə islamın və türk dilinin yayılmasına can atırdı. Müasirləri qeyd edirlər ki, sultan türk dilini bilməyən məmurları bu dili öyrənməyə məcbur edirdi.

Aybəkin oğlu olmadığından onun ölümündən sonra hakimiyyət kürəkəni Şəmsəddin Eltutmuş gəldi və Şəmsiyyə sülaləsinin əsasını qoydu. Eltutmuş Pencabın böyük bir hissəsini, Multanı, Lahoru və Qəznəyə qədər olan böyük bir ərazini işgal edərək dövlətin tərkibinə qatdı. Eltutmuş xandan sonra hakimiyyətə

Dehli sultanlığı və Böyük Moğol imperatorluğu

onun qızı Raziyyə sultan (1236–1240) gəldi. O, həm müsəlman, həm də türk tarixində nadir qadın hökmdarlardan biri idi.

Digər türk qadın başçılarından kimləri tanıyırsan?

Dehli sultanlığı feodal monarxiya dövləti idi. Dövlətin başında sultan dururdu. Dövlətin mülki və hərbi işlərinə baş vəzir rəhbərlik edirdi. Ölkə vilayətlərə bölündü. Vilayətlərə valilər başçılıq edirdi. Vilayətlər dairələrə bölündü. Onları rəislər idarə edirdi. Qazılar məhkəmə işlərini həyata keçirirdi.

Dehli sultanlığında əsas torpaq mülkiyyətçisi dövlət hesab olunurdu.

Dehli sultanlığında torpaq mülkiyyəti formaları

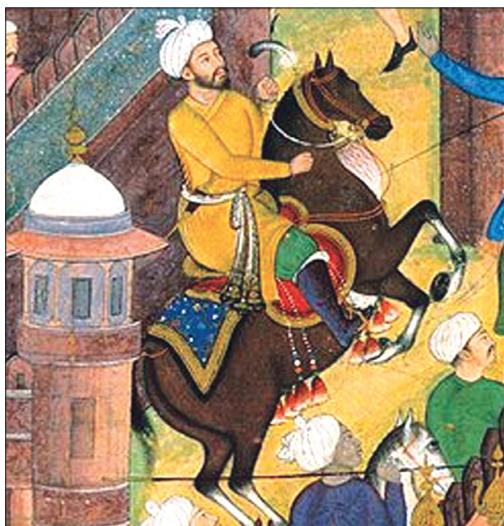
Xass	Sultan nəslindən olanlara məxsus torpaqlar
İqta	Türkmənşəli sərkərdə və məmurlara verilən torpaqlar. Bu torpaqların sahiblərini «zəmindar» adlandırırdılar
Vəqf	Məscidlərin saxlanması üçün sultan tərəfindən ayrılan torpaqlar
İcma	İcmalara məxsus ümumi torpaqlar (otlaqlar, qəbiristanlıqlar və s.)

XIV əsrin sonunda Əmir Teymurun Dehli sultanlığına yürüşləri dövləti zəiflətdi. Bu vəziyyət ölkə iqtisadiyyatına ziyan vurur, vahid daxili bazarın, iqtisadi əlaqələrin yaranmasına mane olurdu.

Böyük Moğol dövlətinin yaranması. Özünü Əmir Teymurun varisi elan edən Babur Hindistanın bir hissəsini ələ keçirdi. 1526-cı ildə Baburla Dehli sultani arasında qanlı döyüş baş verdi. Babur qalib gəldi. O, Aqra şəhərini tutaraq, Böyük Moğol dövlətinin əsasını qoydu.

Dehli sultanlığının varlığına son qoyuldu. Hindistanda yeni və daha qüdrətli türk dövləti yarandı. Babur şah Aqra şəhərini paytaxt etdi.

Babur şair, sərkərdə, bəstəkar, memar və gözəl bir xəttat olmuşdur. Babur şah Hindistan incilərinin yaradıcısı və dövlətin qurucusu kimi tarixə daxil oldu.

«Baburnamə»dən miniatür

Əkbər şah

Moğol dövləti **Əkbər şahın** (1556–1605) dövründə imperatorluğa çevrilməyə başladı. O, ölkədə əhəmiyyətli islahatlar apardı. İqtisadi münasibətlərdə sabitlik yaradan Əkbər şah ticarətə qayğı göstərir, karvan yollarının mühafizəsini təmin edirdi. Hələ Babur şahın dövründə başlayan Səfəvi və Osmanlı imperatorları ilə diplomatik əlaqələr onun dövründə davam etdirildi.

1. Hindistanın coğrafi mövqeyinin üstün və zəif cəhətlərini müəyyən et.
2. Çin və Hindistanın birləşdirilməsinə çətinlik törədən amilləri təyin et.
3. Ərəb və türk yürüşlərinin Hindistana təsirini dəyərləndir.
4. Hindistanda feodal dağınıqlığının uzun müddət davam etməsinin səbəblərini aydınlaşdır.
5. Böyük Moğol imperatoru Babur şah haqqında təqdimat hazırla.
6. Dehli sultanlığının Hindistan tarixində yerini şərh et.

11. ÇİNGİZ XAN VƏ ONUN DAVAMÇILARI

«Səmada yalnız bir Günəş olduğu kimi, monqolların da bir hökmdarı olmalıdır». Bu sözləri ən yaxın dostlarından biri Temuçin haqqında demişdi. Temuçin, doğrudan da, monqolların həyatında günəş kimi parladı. O, Monqol imperiyasını yaratdı və dövlətin ilk böyük xanı — Çingiz xan oldu. Monqolların nizami ordusunu qurub onun ilk böyük sərkərdəsi oldu. Nəhayət, Monqol dövlətinin ilk qanun toplusu olan «Böyük Yasa»nı yaratdı.

*Çingiz xan
Qaraqorum
«Böyük Yasa»
Bati xan
Hü'lakü xan
Fəzlullah
Rəşidəddin
Saray-Bərkə, noyon
Toxtamış*

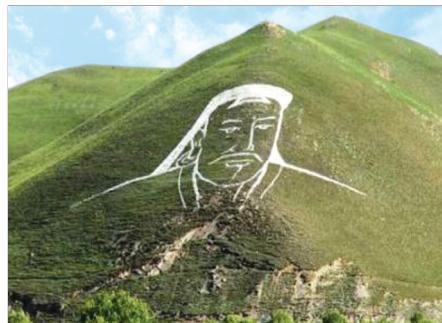
Mongol işgalları hansı əraziləri əhatə edirdi? Çingiz xandan sonra onun yolunu kimlər davam etdirdi? Gəlin birlikdə araşdırıraq.

Monqol dövlətinin yaranması. Monqollar qədim zamanlardan Mərkəzi Asiyadan geniş çöllərində yaşayırdılar. Ərazinin təbii şəraiti əkinçilik üçün əlverişli deyildi. Bura dənizlərdən uzaq, sərt iqlimə malik idi. Ona görə də əhali, əsasən, köçəri maldarlıqla məşğul olurdu. Monqolların sərvəti at ilxılarından, qaramal naxırlarından, qoyun sürünlərindən ibarət idi.

XII əsrдən başlayaraq monqollar arasında qəbilə münasibətləri dağılırdı. Yeni birləşmələr — ordular yaranırdı. Bu birləşmələr hərbi təşkilatlar idi. Onların başında hərbi rəislər — bahadırlar və noyonlar dururdu. Noyon hərbi dəstələrə başçılıq edirdi. Getdikcə bahadır və noyonlar daha böyük köçəri əhalini özünə tabe edir və xan titulu daşımağa başlayırdı.

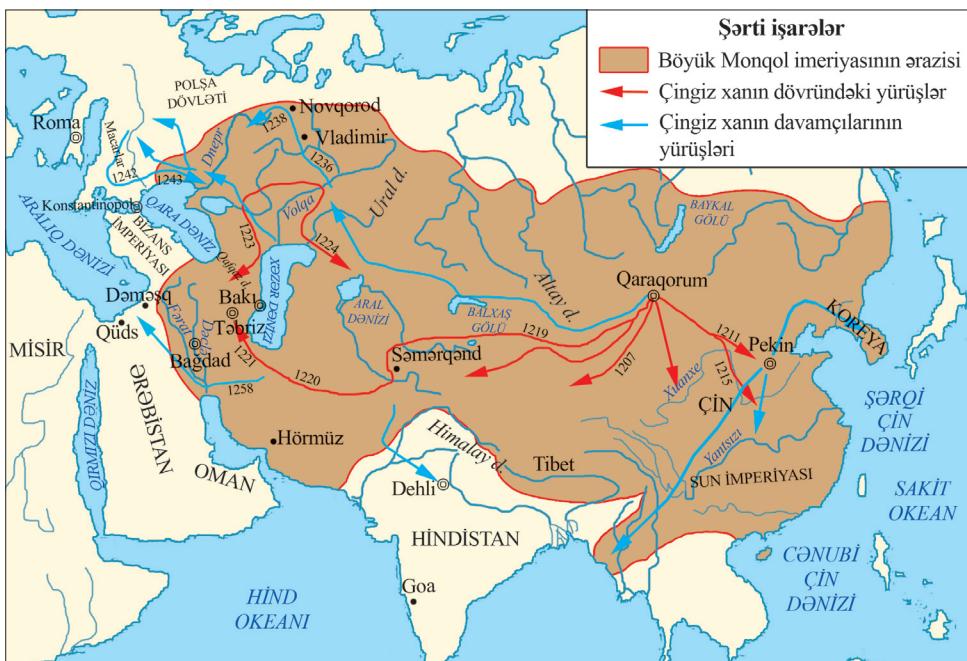
Köçəri maldar tayfalar öz rəhbərləri olan noyon, bahadır və xanlara heyvandarlıq məhsullarından töycü ödəyirdilər. Beləliklə, monqollarda feodal münasibətləri formalasıldı.

1206-cı ildə Onon çayı sahilində monqol və türk tayfa əyanlarının **qurultayı*** çağırıldı. Qurultayda

Çingiz xanın vətəni Mongolustanda dağa çəkilmiş portreti

*Qurultay — geniş yığıncaq

Mongol imperiyası

görkəmli sərkərdə Temuçin böyük xan — xaqan (1206–1227) seçildi və Çingiz adlandırıldı. **Qaraqorum** şəhəri yeni yaradılmış dövlətin paytaxtı seçildi.

«Çingiz» sözü hansı mənani ifadə edir? Araşdır.

Çingiz xan qısa vaxt ərzində monqol və qonşu türk tayfalarını birləşdirdi. İtaət altına alınmış ərazilər verdikləri əsgərlərin sayından asılı olaraq tümənlik, minlik və yüzlük'lərə bölündü. Çingiz xan tayfa başçılarını, hakimləri və noyonları tümənbaşı, minbaşı, yüzbaşı təyin etdi. Çingiz xan güclü süvari ordu ilə yanaşı, xüsusi qoşun növü yaratdı. Dəqiq kəşfiyyat məlumatları toplamaq, qəfil zərbə ilə düşmən qüvvələrini parçalamaq və onları əzmək Çingiz xan ordusunun hərbi taktikasının əsas cəhətləri idi. Monqol ordusu divardeşən, daş və yanın maye atan mancanaqlar — qurğular ilə təmin edilmişdi.

Monqol dövlətinin qanunlar toplusu «Böyük Yasa» adlanırdı. «Böyük Yasa»da feodalların imtiyazları, mülkiyyət, vergi və ida-

rəçilik sistemi əksini tapmışdı. Monqol dövləti ***hərbi demokratiyani**** özündə birləşdirən feodal dövləti idi.

Bu günümüzədək monqollardan bizə nələr qalmışdı? «Böyük Yasa», nizami «monqol ordusu», «qurultay», «yarlıq» sözləri haqqında araşdırma apar.

Monqol-türk istilalarının başlanması. Tezliklə Çingiz xan hərbi yürüşlərə başladı. Sibir və Şərqi Türküstanda yaşayan qırğız, merkit, bunyak və uyğur tayfalarını tabe etdi. Bir qədər sonra Şimalı Çini işğal etdi. 1219–1221-ci illərdə monqol ordusu zəngin Xarəzm şəhərlərini ələ keçirdi. Monqolların Azərbaycana, İrana və Cənubi Qafqaza kəşfiyyat yürüşləri gələcəkdə yeni ərazilərin işğali üçün zəmin yaratdı.

Çingiz xan imperatorluğun ərazisini oğullarının sayına görə dörd ulusa (inzibati vahid) bölmüşdü. Onun vəfatından sonra imperiya bir müddət bütövlüyünü saxladı. XIII əsrin 40–50-ci illərində Çingiz xanın nəvələri görkəmli sərkərdə ***Bati xan*** və ***Hülakü xan*** hüquqi baxımdan monqolların ümumi mərkəzi Qaraqoruma

Bati xan

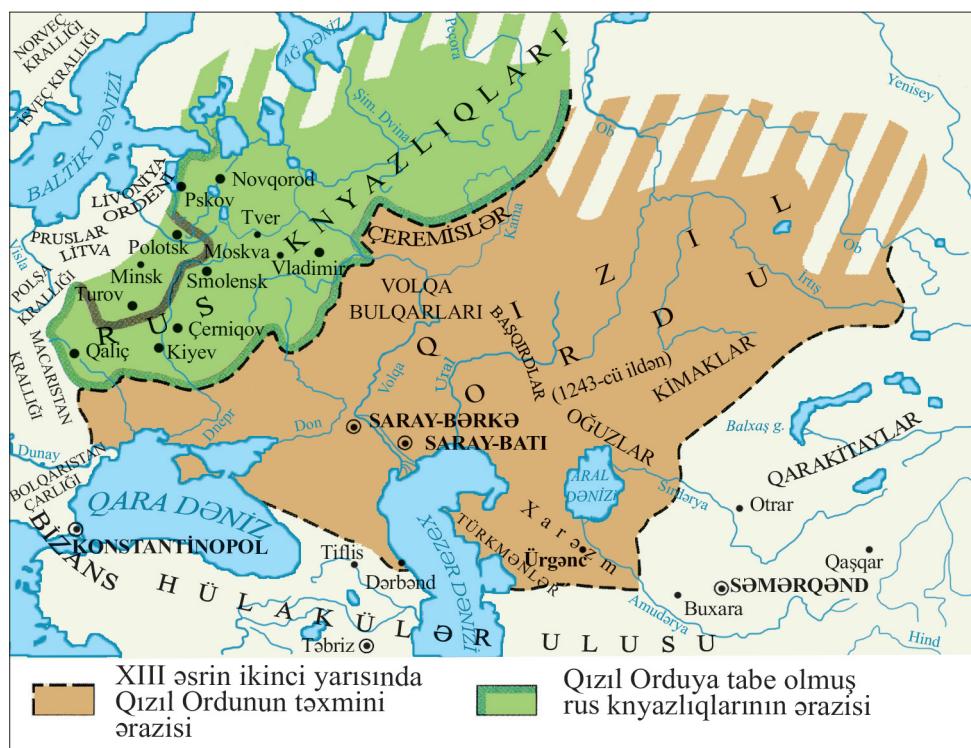
tabe olan güclü dövlətlər yaratdılar. Xubilay xanın dövründə (1264–1294) Monqol imperatorluğunda hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. O, paytaxtı Pekinə köçürdü. Çinin cənubu istila edildi. Xubilay xan burada Yuan sülaləsinin əsasını qoydu. 1368-ci ildə Çində baş verən üsyan nəticəsində Yuan Monqol imperiyası süqut etdi.

Hülakülər dövləti. Hülakü xan Azərbaycan və İranı ələ keçirib, 1258-ci ildə Abbasilər xilafətinin varlığına son qoydu. Amudərya çayı ilə Aralıq dənizi, Dərbəndlə İran körfəzi arasında yerləşən ölkələri əhatə edən ərazidə beşinci monqol ulusu —

****Hərbi demokratiya*** — ibtidai icma quruluşunun son dövründə yuxarı hərbi dairələrin tayfa işlərinə rəhbərlik etməsi

Hülakü dövləti yarandı (1258–1357). Dövlətin başında *elxan* titulu daşıyan hökmdar dururdu. Buna görə də Hülakülər dövləti, eyni zamanda Elxanilər dövləti də adlanır. Dövlətin ərazisi *vilayətlərə*, onlar isə *tümənlərə* bölünmüdü.

İslamın dövlət dininə çevriləməsi. Əsasən, bütperəstlərdən ibarət olan monqollar ilk vaxtlardan başlayaraq işgal olunmuş vilayətlərdə bütperəstliyin yayılması və möhkəmlənməsi üçün əməli tədbirlər görməyə başladılar. İlk elxanların dini siyasetləri yerli əhali ilə gəlmələrin arasında ziddiyətin artmasına, son nəticədə ölkədə vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxartdı. Məhz bu baxımdan Qazan xan hakimiyyətə gəldikdən sonra yerli müsəlman zadəganları və ruhaniləri öz tərəfinə çəkmək qərarına gəldi. O, islam dinini qəbul etdi və özünü **Mahmud** adlandırdı. Qazan xanın hakimiyyəti illərində vəzir olmuş F.Rəşidəddinin yaxından iştirakı ilə torpaq, vergi, ticarət, rabitə və məhkəmə sahələrində islahatlar həyata keçirildi. Orduda xidmət edənlərə iqta olaraq torpaq sahələri verildi.

Qızıl Ordu dövləti XIII–XIV əsrlərə

Vəzir Rəşidəddinin öldürülməsindən sonra hərbçi əyanlar yenidən əvvəlki siyaset xəttinə döndülər. Beşinci ulus 1357-ci ildə süqut etdi.

Qızıl Ordu dövləti. XIII əsrin 40-cı illərində yaranmış Qızıl Ordu dövlətinin banisi Batı xan olmuşdur. Qızıl Ordu çox geniş bir əraziyə malik dövlət idi. İşgal edilən rus knyazlıqları coğrafi cəhətdən Qızıl Orduya daxil deyildi. Onlar Qızıl Ordu dövlətindən yarımasılı idilər. Ölkənin paytaxtı əvvəl Batı xan tərəfindən əsası qoyulmuş Saray-Batı, sonra isə Saray-Bərkə şəhəri oldu.

Qızıl Ordu qoşununun əsas hissəsini türk tayfalarından ibarət qüvvələr təşkil edirdi. XIII əsrin sonunda Qızıl Ordu Monqol imperatorluğu ilə əlaqəni kəsib müstəqil siyaset yürütməyə başladı. Ölkədə islam dini rəsmi dövlət dini elan olundu. Ölkədə verilən xan fərmanları türk dilində yazılırdı.

Dövlət quruluşu. Qızıl Orduda hökmədar və onun ailə üzvləri ən böyük torpaq sahibi sayılırdı. Onlardan sonra noyonlar, türk dilində deyildiyi kimi, bəylər gəlirdi. Noyonlara xidmət müqabilində böyük torpaq sahələri verilirdi. Feodallardan asılı olan köçəri maldarlar, əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər töycü ödəyir, ağır mükəlləfiyyətlər yerinə yetirildilər. Bəzi feodallar xandan fərmanlar alırdılar. Torpağa sahib olmaq, məcburi işlərdən azad edilmək üçün xanın verdiyi belə fərmanlar *yarlıq* adlanırdı. Belə imtiyazlı şəxslərə isə tarxan deyilirdi. Qızıl Ordu feodal-monarxiya dövləti idi. Ölkəyə xan başçılıq edirdi. İşgal edilmiş ərazilərdə xanın nümayəndəsi baskak adlanırdı. Baskaklar vergi yığılmamasına rəhbərlik edirdilər.

Qızıl Ordunun zəifləməsi və süqutu. Qızıl Orduda daxili çəkişmələrin güclənməsindən istifadə edən rus knyazları tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. İtaət etməyən rus knyazları üzərinə yürüş təşkil edildi. Lakin 1380-ci ildə Kulikovo çölündə Qızıl Ordu qoşunları məğlub edildi. Hakimiyyətə gələn Toxtamış xan (1380–1395) cavab olaraq Moskvani tutub talan etdi. O, Əmir Teymurdan asılı olan ərazilərə, o cümlədən Azərbaycana talançı yürüşlərə başladı. Əmir Teymur 1395-ci ildə Terek çayı sahilində Toxtamış xanın ordusunu darmadağın etdi və Qızıl Ordunun şərq torpaqlarını öz imperiyasına qatdı.

Qızıl Ordunun paytaxt şəhəri Saray-Bati (Rəssam D.G.Dyakov)

Uzunsürən feodal çəkişmələri, hakimiyyət dəyişiklikləri Qızıl Ordunun parçalanmasına səbəb oldu. XV əsrдə Volqa çayı boyunca Qazan, Həştərxan xanlıqları yarandı. Krımda və Qərbi Sibirdə müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Rus knyazlıqları Qızıl Ordudan asılılığı son qoydular. Feodal dağınlığını məruz qalan Qızıl Ordu dövləti XVI əsrin əvvəllərində süqut etdi.

1. Xəritədə monqolların yaşadıqları əraziləri göstər.
2. «Böyük Yasa»nın tərtib edilməsinin səbəblərini izah et.
3. Çingiz xanı dövlət başçısı kimi xarakterizə et. Onu tarixdən tanıdığın dövlət başçıları ilə müqayisə et.
4. Qazan xanının islahatları haqqında təqdimat hazırla.
5. Qızıl Ordunun süqutunun səbəblərini sadala.
6. Qızıl Ordunu Azərbaycanla bağlayan cəhətləri təyin et. Qızıl Ordu dövlətinin necə yaranmasını Böyük Mongol dövləti ilə müqayisə et.

12. OSMANLI İMPERATORLUĞU XIII–XVI ƏSRLƏRDƏ

Oğuz dövlətinin Səlcuqlara ötürdüyü estafeti Osmanlılar davam etdirdilər. Yarandıqdan bir qədər sonra şərqiñ ən qüdrətli imperiyasına çevrilən Osmanlı dövləti 600 ildən çox bir zaman ərzində mövcud oldu.

Osmanlı dövləti necə yarandı?

Konya
I Osman
Maltəpə
döyüşü
I Bayazid
Ankara döyüşü
I Səlim
şah I İsmayıl
Fateh Mehmet
yeniçəri

Osmanlı dövlətinin yaranması. Böyük Səlcuq imperatorluğunun zəifləməsi nəticəsində yaranmış Konya sultanlığı da dağıldıqdan sonra onun ərazisində müstəqil bəyliliklər meydana gəldi. Bu bəyliliklərdən birinə I Osman başçılıq edirdi. O, 1299-cu ildə Osmanlı adlanan dövlət yaratdı.

Osman Qazinin ölümündən sonra hakimiyyətə Orxan Qazi (1326) gəldi. Ölökənin paytaxtı Bursa şəhəri oldu. Orxan Qazi Maltəpə adlı yerdə baş vermiş döyüşdə Bizans ordusunu məğlub etdi. Onun dövründə Osmanlı dövlətinin sərhədləri Egey dənizindən Konstantinopoladək genişləndi.

Osmanlı tarixində ilk sultan titulunu qəbul edən (1360) Sultan I Murad Balkan yarımadasına yürüşləri davam etdirdi. O, Ədirnəni tutaraq ölkənin paytaxtını ora köçürdü.

XIV əsrдə feodal ara müharibələri Balkan dövlətlərini zəif salmışdı. Bundan istifadə edən I Murad Bolqarıstanı özündən asılı hala saldı. Serbiya 1371-ci ildə Çirmən döyüşündə osmanlılarla vu-

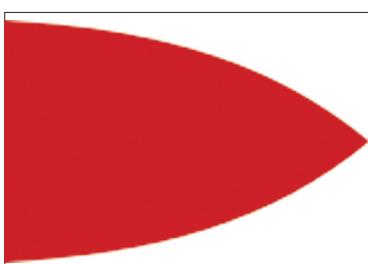
I Osman

I Murad

*Osmanlı
dövləti
(XIII–XV əsr-
lərədə)*

Osmanlı sultanlığının bayrağı

ruşmada məğlub oldu. Osmanlılardan asılılığı qəbul edib onlara xərac verməyə başladı.

İki böyük türk hökmdarı üz-üzə. Osmanlı sultani I Bəyazid Konstantinopolu ələ keçirmək üçün hazırlaşlığı bir vaxtda yeni yaranmış Teymuri dövləti onun planlarını pozdu. 1402-ci ildə Teymur Şərqi Anadoluya yürüş edərək Də-

məşqədək irəlilədi. Elə həmin ildə Ankara düzündə Əmir Teymurla I Bəyazidin orduları üz-üzə gəldi. Ankara döyüşü osmanlıların məğlubiyəti ilə nəticələndi. Əmir Teymur osmanlıların hakimiyyəti altında olan torpaqları Bəyazidin dörd oğlu arasında böldü.

«Qızıl köprü» yə gedən yol. Hakimiyyətə gələn II Mehmet (1451–1481) sələflərinin işini davam etdirdi. 1453-cü ilin yanında Konstantinopolu mühasirəyə aldı. Zəifləmiş Bizans son dayaq nöqtəsi olan Konstantinopolu ciddi şəkildə qoruyurdu. Gəmiləri Konstantinopolun limanına sala bilməyən osmanlılar yeni çıxış yolu fikirləşməli oldular. II Mehmet vəziyyətdən çıkış yolunu tapdı. Gəmiləri piy sürtülmüş taxtaların üzəri ilə sürüyərək Qı-

zıl Buynuz limanına gətirdilər. Həlliçi həcum 1453-cü ilin may ayında oldu. Konstantinopol fəth edildi. Avropa ilə Asiyani birləşdirən və tarixdə «Qızıl körpü» adlandırılan bu şəhərin adı dəyişdirilərək İstanbul edildi. Bu qələbə II Mehmeti «Fateh» təxəllüsü ilə tanıdı. O, İstanbullu Osmanlı imperiyasının paytaxtı elan etdi. Beləliklə, Bizans imperiyasının varlığına son qoyuldu.

II Mehmet nə üçün imperatorluğun paytaxt şəhəri kimi İstanbulu seçdi?
Əsaslandırın.

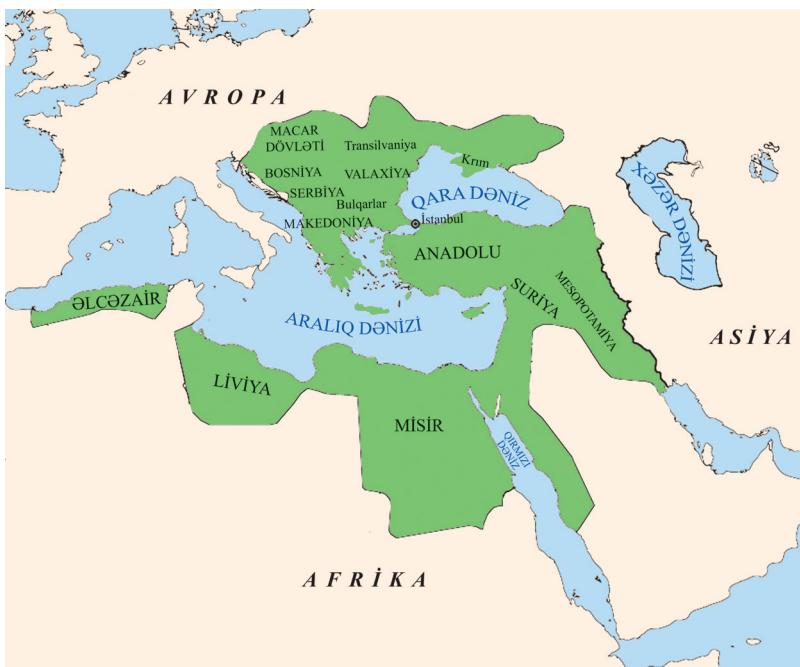
II Mehmet

Aramsız yürüş və müharibələr dövründə Osmanlı sultani I Səlim digər bir türk imperatoru, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin başçısı şah I İsmayılla da toqquşmalı oldu. 1514-cü ildə Çaldırان düzündə osmanlılarla Səfəvilər arasında döyüş oldu. Döyüş osmanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Bunun ardınca I Səlim Misiri də tabe etdi. Osmanlı gəmilərinin Qırmızı dənizə yolu açıldı.

1521–1526-cı illərdə Sultan Süleyman Qanuni Belqradi, Cənubi və Mərkəzi Macarıstanı tutdu. Osmanlılar Bağdadı da tutub Mesopotamiya üzərində nəzarəti ələ keçirdilər və İran körfəzinə çıxıdlar.

Böyük imperatorluq necə idarə olunurdu? Osmanlı dövlətində hakimiyyət sultanın əlində cəmləşmişdi. Baş vəzir ondan sonra ikinci şəxs idi. O, siyasi işlərə rəhbərlik edirdi. Dövlətin möhürü baş vəzirdə idi. Vəzirlər, bəylər və sancaqbəyilər ona tabe idilər. Maliyyə işinə rəhbərlik edən məmura dəftərdar deyilirdi. Sultanın yanında Divan fəaliyyət göstərirdi. Divan Ali Məsləhət Şurası rolunu oynayırdı. Orxan Qazi dövründə ölkə inzibati vahidlər olan paşalıqlara və sancaqlıqlara bölündü. Paşalığın başında sultan tərəfindən təyin olunmuş paşalar durur, sancaqlara isə sancaqbəyilər başçılıq edirdilər. Vergi verən bütün əhali «reaya» adlanırdı.

Osmanlı ordusunun əsasını «akıncı» adlanan atlı feodal qoşun təşkil edirdi. Orxan Qazi ordunu möhkəmlətmək üçün hərbi islahatlar da keçirdi. O, ilk dəfə olaraq muzdlulardan ibarət pi-

*Osmalı
imperiyası
XVI əsrдə*

yada və süvari qoşunlar yaratdı. Onlara xidmət əvəzində əvvəllər maaş verilsə də, sonralar *timar* adlandırılan torpaqlar paylanıldı. **Yeniçəri** adlanan yeni qoşun növü formalasdırıldı. Onlara xüsusi təlimlər keçirilirdi.

Yeniçəri necə qoşun növü idi? Araşdır.

1. Orxan Qazinin islahatlarının dövlət üçün əhəmiyyətini açıqla.
2. Osmanlı fəthlərini asanlaşdırın səbəbləri göstər.
3. Osmanlıların Konstantinopolu ələ keçirməsinə münasibət bildir.
4. Osmanlı imperiyasının idarəcilik sisteminin sxemini qur.
5. Osmanlı və Mongol imperatorluqlarının idarə sistemini müqayisə et.

13. ŞƏRQİN BÖYÜK FATEHİ — ƏMİR TEYMUR

Sənin artıq Çingiz xanın nəvələrinin yaratdığı Hülakülər imperiyası və Qızıl Ordu haqqında məlumatın var. Bunlar Böyük Monqol imperiyasının şimalında və Ön Asiyadakı ərazilərində yaranmış nəhəng dövlətlər idi. Monqol imperiyasının Mərkəzi Asiya ulusunda isə Şərqi böyük fatehi Əmir Teymur öz dövlətinin əsasını qoymuşdur.

Sənca, Əmir Teymuru da Çingiz xanın davamçısı hesab etmək olarmı? Hanıdıləri araşdırıraq.

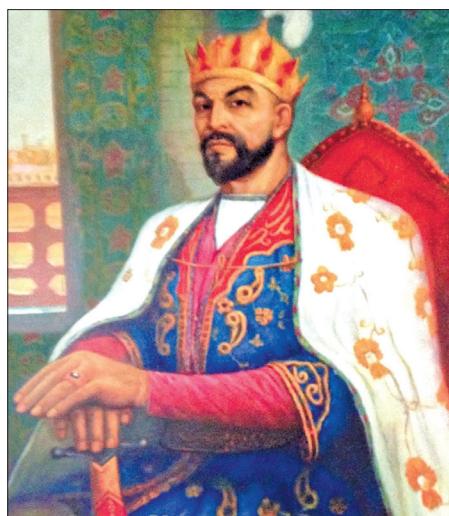

Mavəraən-nəhr
Xarəzm
Toxtamış
Səmərqənd
Uluqbəy
Qaraqoyunlu
dövləti
Şahrux
Ağqoyunlular
Seybani xan

Teymur dövlətinin yaranması. Teymur Çingiz xanın yürüşləri zamanı Mərkəzi Asiyaya gəlmiş Barlas qəbiləsindən idi.

Teymur türk-müsəlman adət-ənənələri ruhunda tərbiyə almışdı. O, Quranı mükəmməl bilir, əla şahmat oynamağı bacarırdı. Bu gənc olduqca cəsur, çevik, ağıllı, yüksək sərkərdəlik istedadına malik idi. Atası onu Səmərqənd və Bəlx hakimi Əmir Qazanın xidmətinə vermişdi. Bacarıq və sədaqəti ilə Teymur hakimin rəğbətini qazanmışdı.

Əmir Qazan öldürdükdən sonra hakimiyyət oğlu **Əmir Hüseynə** keçdi. Əmir Hüseyn düşmənləri ilə mübarizə aparmaq üçün Teymurla ittifaqa girdi. Teymur onun bacısı ilə evləndi. O, eyni zamanda Çingiz xanın törrəmələrindən olan Çağatay hakimi **Toğluq Teymurun** yanında xidmətə girərək, Qaşqadərya vadisini idarə etməyə başladı. Lakin az sonra onların arasında ziddiyyət yarandı və Teymur öz dəstəsi ilə oradan qaçmağa məcbur oldu. Döyüslərin birində gənc

Əmir Teymur

Teymur yaralandı və bu hadisədən sonra ayağı ömürlük zədəli qaldı.

?
Əmir Teymur tarixdə başqa hansı adlarla qalmışdır? Araşdır.

1370-ci ildə Teymur Səmərqəndə qoşun yeritdi. Səmərqənd və ətraf bölgələr Teymurun ixtiyarına keçdi. Elə həmin ildə qurultay çağırıldı. Yeni dövlət yarandı, Teymur isə Əmir elan edildi. Səmərqənd yeni dövlətin paytaxtı oldu. Beləliklə, Monqol imperiyasından sonra Teymur Mərkəzi Asiyada böyük bir imperatorluğun əsasını qoydu.

Əmir Teymur böyük yürüşlərə başlamaq üçün güclü süvari ordu yaratdı. Onun ilk yürüşü Xarəzmə oldu. Ürgənc şəhərinin tutulması ilə Xarəzm tamamilə tabe edildi.

Teymur Qafqaz və Ön Asiyani tutmağa çalışırdı. Çünkü iki qitəni birləşdirən ticarət yolları Qafqazdan və Ön Asiyadan ke-

Teymur imperatorluğu

çirdi. Teymur istila etdiyi ölkələrin hesabına dövlətini inkişaf etdirir, yeni şəhərlər saldırırırdı. Ən yaxşı sənətkarları, memarları Səmərqəndə köçürürdü.

Teymur Çingiz xanın nəslindən olan Toxtamışın Qızıl Ordu dövlətində hakimiyyətə gəlməsinə kömək etdi. Bununla da onu öz vassalına çevirdi. Lakin bir qədər sonra Toxtamış da Böyük Mongol imperiyasının Qafqaz və Ön Asiya üzərində hakimiyyətini bərpa etmək fikrinə düşdü. Bu məqsədlə dəfələrlə bu ərazilərə yürüşlər etdi. Toxtamışın Teymurun himayəsi altında olan Azərbaycana hücum etməsi və paytaxt Təbrizə qədər gəlməsi Teymurun qəzəbinə səbəb oldu. Azərbaycan Toxtamışla Əmir Teymurun maraqlarının kəsişdiyi məkan idi. Teymur Azərbaycandan digər ərazilərə hücum üçün dayaq nöqtəsi kimi istifadə edirdi. Ona görə də böyük oğlunu bu ərazilərə hakim təyin etmiş, Şirvanşah I İbrahimlə ittifaq bağlamışdı. Toxtamışın hücum xəbərini alan Teymur Azərbaycana yetişmək üçün 1387-ci ildə İrana yürüş etdi. Teymurla birlikdə onun müttəfiqi olan Şirvanşahlar dövlətinin döyüşçüləri də Toxtamışa qarşı vuruşurdu.

Toxtamış

Səncə, Toxtamış nə üçün Azərbaycana hücum etdi?

Əmir Teymur 1395-ci ildə Toxtamışı məglubiyətə uğratdı. Qızıl Ordu dövləti zəifləyib sonralar xanlıqlara parçalandı.

Bundan sonra Əmir Teymur Ön Asiya, Kiçik Asiya, Qafqaz, Suriya üzərinə yürüşlərə başladı. Hindistana edilən yürüş Teymur üçün uğurlu oldu. Dehlini tutub böyük sərvətlə Səmərqəndə qayıtdı. Növbəti yürüş osmanlılar üzərinə oldu.

Osmanlı qoşunları Avropanın içərilərinə doğru irəliləyir və Osmanlı dövləti imperatorluğa çevrilirdi. Ankara döyüşündə Əmir Teymur I Bəyazidə qalib gəldi. İldırım Bəyazid əsir alındı. Imperiyanın torpaqları I Bəyazidin oğulları arasında bölündü.

Ankara döyüşü türk dünyasına nə verdi?

1405-ci ildə Çinə səfəri ərəfəsində Teymur Otrar şəhərində vəfat etdi. Vəsiyyətinə uyğun olaraq, Səmərqənddə dəfn edildi.

Teymur imperatorluğunun idarə olunması. Büyük sərkərdə sağlığında qurduğu dövləti oğlanları və nəvələri arasında bölüştürmüdü.

Ölkə uluslara bölünmüdü. Uluslara valilər başçılıq edirdi. Dövlət işlərini divanxanalar yerinə yetirirdi. Maliyyə işlərini vəzir həyata keçirirdi.

Teymur imperatorluğu dövründə ölkənin paytaxtı Səmərqənd sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Teymurun nəvəsi Uluqbəy Mavəraənnəhrə vali təyin edildikdən sonra Səmərqənd daha da abadlaşdı. Dünyanın hər yerindən, xüsusilə Azərbaycan-dan sənətkarlar gətirilərək şəhərdə möhtəşəm imarətlər, məscid-lər, mədrəsələr tikilmişdi.

Əmir Teymur Səmərqəndi nə üçün abadlaşdırırdı? Bunu onun sənətin inkişafına qayğısı kimi qiymətləndirmək olarmı? Əsaslandır.

Əmir Teymur və Sultan I Bəyazid Ankara döyüşündən sonra
(Rəssam Stanislav Xlebovski, 1878)

Teymur imperatorluğunun zəifləməsi və dağılması. Əmir Teymurun vəfatından sonra daxili çəkişmələr və ara müharibələri ölkəni zəiflədirdi.

Teymurun oğlu Şahrux paytaxtı Herat şəhərinə köçürdü. O, Qaraqoyunluları özündən asılı hala saldı. Şahruxun ölümündən sonra dövlət tamam zəiflədi. Teymurilərin zəifləməsindən istifadə edən Azərbaycan hökmdarı Qaraqoyunlu Cahan şah onların asılılığından çıxdı.

Hakimiyyətə gələn Əbu Səid imperiyani bərpa etməyə çalışdı.

Bu zaman Azərbaycanda qüvvətlənmiş Ağqoyunlular Qaraqoyunlu dövlətinin varlığına son qoydular. Cahan şah öldürüldü. Əbu Səid bir zamanlar Teymurilərin vassalı olmuş Cahan şahın öldürülməsini bəhanə edib Ağqoyunlulara müharibə elan etdi. Azərbaycana yürüş edən Əbu Səid Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən məğlub edildi.

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada Şeybanilər dövləti yarandı. Şeybanilər Buxara və Səmərqəndi tutdular. Hakimiyyətə gələn Hüseyn Bayqara Şeybaniləri ölkədən çıxardıb Teymur imperatorluğunu bərpa etdi. Lakin 1507-ci ildə Şeybani xan Xorasanı tutub, Teymur imperatorluğununa son qoydu.

1. «Dünyanı idarə etməyə çalışan Teymur» adlı esse yaz.
2. Çingiz xanla Əmir Teymuru Venn diaqramında müqayisə et.
3. Teymur imperatorluğunun idarəcilik sisteminə aid sxem və ya şaxələnməqur.
4. Əmir Teymurun türk dünyasına müsbət və mənfi təsirlərini təhlil et.
5. Mövzuya aid xronoloji cədvəl hazırla.

14. ŞƏRQİN NADİR İNCİLƏRİ

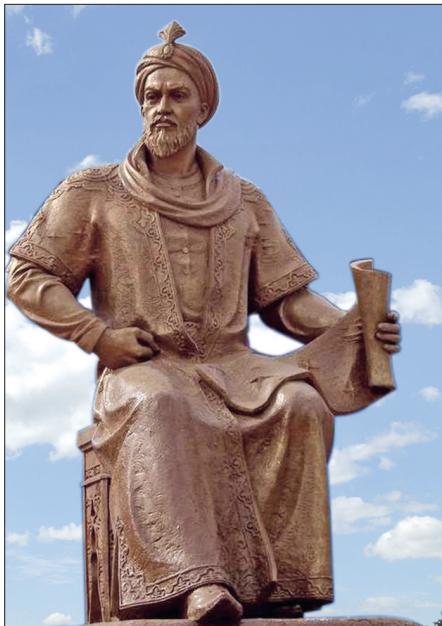
«İnsan bütün inkişaf imkanlarından istifadə etməmişdir. Onun gələcək inkişafı ictimai, mənəvi və zehni kamilləşmə istiqamətlərində baş vermelidir. Bir vaxt dünya daha ədalətli, insan isə daha kamil olacaq». Bu fikirlər Şərqi böyük mütəfəkkiri, dünya elmine misilsiz töhfələr vermiş Nəsirəddin Tusiyə addır. Elm, təhsil və incəsənət insanı, insan isə cəmiyyəti irəli aparır. Klassik feodal dövlətlərində hökmdarların çoxu ədəbiyyatla, incəsənətlə, elmlə məşğul olurdu. Onlar anlayırdılar ki, şahlıq məqamına yüksəlmək üçün yalnız şahzadə olmaq kifayət deyil.

*Ömrə
Xəyyam
Mahmud
Qaşqarı
darüşşəfa
Nəsirəddin Tusi
Cəlaləddin Rumi
Yunis İmrə
İmadəddin
Nəsimi
Əlişir Nəvai
Məhəmməd
Füzuli*

Bu dövrdə Şərq bəşəriyyətə hansı inciləri bəxş etdi?

Təhsil. Elm. Klassik feodalizm dövründə türk xalqları ümumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmişdilər. Qüdrətli türk imperatorları Alp Arslan, I Məlikşah, Əmir Teymur, Uluqbəy, I Süleyman Qanuni və başqaları bu incilərin ərsəyə gəlməsində mühüm rol oynamışlar.

Uluqbəy. Özbəkistan

Alp Arslan tərəfindən 1066-cı ildə Bağdadda açılan «Nizamiyyə» adlı ali mədrəsə dünyanın ilk universitetlərindən sayılırdı. Universitetdə dini biliklərlə yanaşı, həm də hüquq, ədəbiyyat, riyaziyyat, astronomiya elmləri tədris edilirdi.

«Nizamiyyə» universitetindən sonra, XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan ali mədrəsə Şərqdə ikinci ali təhsil ocağı idi. Teymuri hökmdarı Uluqbəy Səmərqənddə çoxlu mədrəsə tikdirmişdi.

Sultan I Süleyman Qanuni təhsil ocaqlarının artmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Türk dünyası ölkələrində geniş təhsil ocaqları

sisteminin qurulması elmin inkişafına təkan verdi.

Astronomiyanın inkişafında xüsusi rol oynamış İsfahan, Marağa, Səmərqənd rəsədxanaları tikilmişdi. Dövrün görkəmli alim və şairi Ömər Xəyyam İsfahan rəsədxanasının başçısı olmuşdu. Onun tərtib etdiyi «Cəlali təqvim» miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalara əsaslanırdı. Digər görkəmli türk astronomu Mahmud Qaşgari ulduz bürclərinin dövrü adını (siçan, öküz, bəbir, dovşan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) türk dillərində vermişdir.

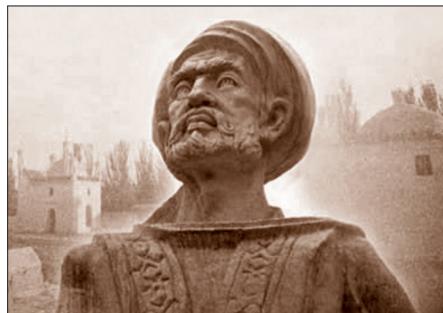
Teymuri hökmdarı və görkəmli astronom Uluqbəy Günəş, Ay və ulduzların hərəkətlərini göstərən cədvəl düzəldib Ay və Günəşin orbitlərini müəyyən etmişdi.

Tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində darüşşəfa adlı xəstəxanalar açılmışdı. Görkəmli Azərbaycan alimi Fəzlüllah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdı.

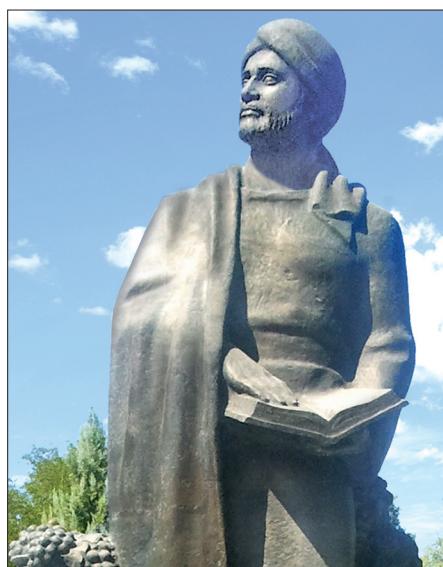
Məşhur türk admiralı Piri Rəis tərtib etdiyi dəniz atlasına Amerika qitəsini daxil etmişdi. Bu onu göstərir ki, avropalılardan daha əvvəl türk coğrafiyaçıları, səyyahları Amerika qitəsi haqqında məlumatlara malik idilər.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründəki Hindistan mədəniyyətini «Əkbər əsri» adlandırırlar. Tarixçi Əbül Fəz əsərlərində Əkbər şahın fəaliyyətini təsvir etmişdi.

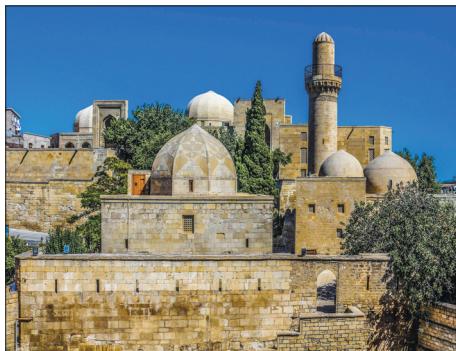
Ədəbiyyat. Dövrün böyük alimi, ədəbiyyatşunası və folklorçusu Mahmud Qaşgarinin «Divanü lügət-it-türk» («Türk dillərinin divanı») əsəri yüksək bədii, elmi, ədəbi səviyyədə yazılmışdır.

Mahmud Qaşgari. Qırğızıstan

Ömər Xəyyam. Türkmenistan

*Sirvanşahlar saray kompleksi.
Azərbaycan*

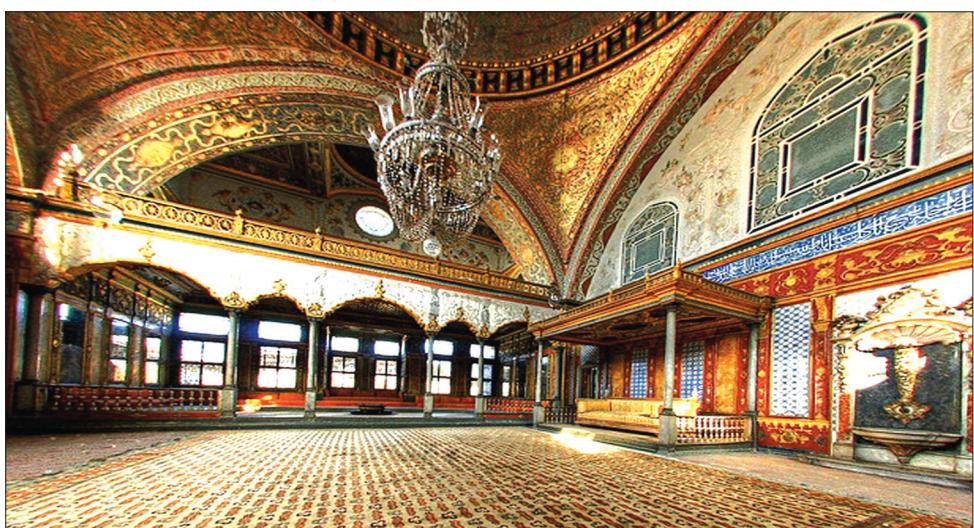
Əmir Teymurun türbəsi. Özbəkistan

Əsərdə o dövrdə türk xalqlarıının yaşadığı əraziləri təsvir edən ilk xəritə də verilmişdi. Mahmud Qaşqarı «Divan»ı ilə həmçinin türkologiya elminin əsasını qoymuşdur.

Dövrün ən məşhur şairləri Cəlaləddin Rumi, Yunis İmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli olmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığının böyük nümayəndəsi Molla Nəsrəddin o zamanda yaşamışdır. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı məlumatlar vardır.

Memarlıq. Türk memarlığı bu dövrdə çiçəklənmə mərhələsini yaşadı. Təbriz, Səmərqənd, İstanbul, Buxara və başqa şəhərlərdə memarlıq üslubu cəhətdən fərqlənən möhtəşəm nümunələr yaradıldı.

Topqapı sarayı. Türkiyə

Əmir Teymurun Səmərqənd-də tikdirdiyi binalar bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Teymurun qəbri üzərində inşa edilən günbəz Səmərqənd memarlığının şah əsəridir. «Gur Əmir» (Əmir Teymur) türbəsi incəliklə möhtəşəmliyin simvolu kimi göz oxşamaqdadır.

Dövlət xadimi, astronom olmaqla yanaşı, Uluqbəy həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı. Səmərqənd rəsədxanasının, o cümlədən o dövrün bir sıra tikililərinin memarı Uluqbəy olmuşdur.

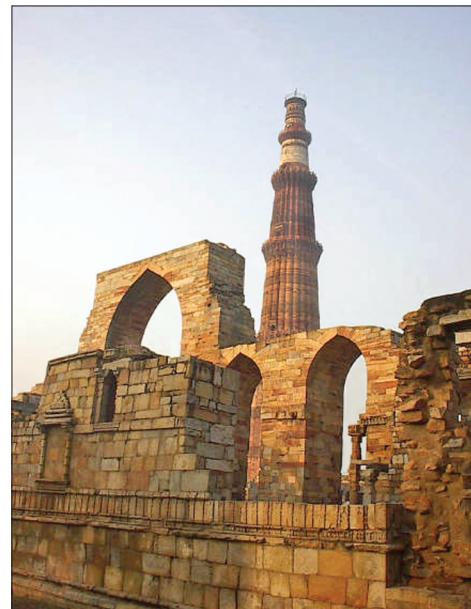
Hindistanda türk imperatorluqları dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. XIII əsrin əvvəllərində Dehli sultani Qütbəddin Aybək tərəfindən tikdirilən «Qütb minar» adlandırılan minarə bu gün də möhtəşəmliyini saxlamaqdadır.

Bakıda inşa edilən Şirvanşahlar saray kompleksi isə sadəliklə incəliyin vəhdətini özündə eks etdirir.

Sinan Xoca Osmanlı imperatorluğunun, o cümlədən dünyanın ən məhsuldar, ən məşhur memarı hesab edilir. Onun inşa etdiyi Şahzadə, Süleymaniyyə və Səlimiyyə cameləri nadir memarlıq inciləridir.

İstanbulda türk memarları tərəfindən tikilən Çinili köşk, Topqapı, Fənərbağça və başqa sultan sarayları bu gün də möhtəşəmliyi ilə insanları valeh edir.

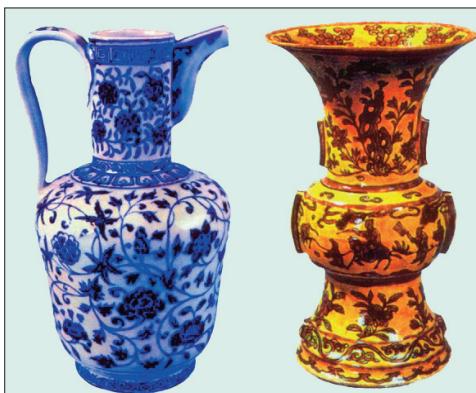
Çində elmi-texniki kəşflər və nailiyyətlər. Orta əsrlərdə Çin dünya mədəniyyətinə bir sıra əhəmiyyətli töhfələr verdi. Ölkədə xüsusi gil növlərindən möhkəm, yarımsəffaf, cingiltili qablar hazırlanırdı. Çində hazırlanğına görə onlara *çini qablar* deyildirdi. **Seysmoskop*** və **spidometr*** kəşf edildi. Dünyada ilk «Farmakologiya» kitabı yazılıaraq, müxtəlif müalicə üsulları müəyyən

«Qütb minar» minarəsi. Hindistan

***Seysmoskop** — Yer qabığında baş verən prosesləri izləyən cihaz

***Spidometr** — sürətölçən cihaz

Çini qablar

olundu. İlk dəfə not yazılısı ilə musiqi əsərləri yazıldı. Çində ilk balet yarandı. Çin dənizçiləri hələ qədimdə ixtira etdikləri kompasdan istifadə etməyə başladılar. Ölkədə gəmiçilik məktəbləri açıldı. Barit, metal top ixtira olundu. Memarlar yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər, saraylar, evlər inşa edirdi.

Çin qülləsi

1. Təhsillə elmin vəhdətini təhlil et.
2. Şərqdə mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən amilləri araşdır.
3. Şəkilləri verilmiş abidələrin ümumi cəhətlərini izah et.
4. Mədəniyyətin sahələrinə aid şaxələnmə hazırla.
5. Bu dövrün elmi nailiyyətlərini islamdan əvvəlki nailiyyətlərlə müqayisə et. Fərqlərin səbəblərini araşdır.
6. Çinin elmi-texniki nailiyyətləri barədə təqdimat hazırla.

FEODALİZM AVROPADA

15. FRANK İMPERİYASI

Eramızın I əsrində german tayfaları qərbdən və şərqdən Reyn və Visla çayları, cənubdan Dunay çayı, şimaldan isə Baltik və Şimal dənizlərinə qədər uzanan geniş ərazilərdə yayılmışdılar. Sonralar çoxsaylı işgallar nəticəsində germanlar digər xalqlarla qarşışaraq bir çox Avropa xalqlarının yaranmasında mühüm rol oynadılar.

Qərbi Avropa dövlətlərinin sələfi olan ilk feodal dövləti hansı xüsusiyyətlərə malik idi?

V əsrin sonlarında german tayfalarının işgalları nəticəsində Qərbi Avropada quldarlıq quruluşu dağıldı. Qul əməyini xırda torpaq sahibi olan icma üzvləri – kəndlilərin əməyi əvəz etdi.

Qərbi Roma imperiyasına hansı german tayfaları hücum etmişdi?

Frank dövlətinin yaradılması. Frank tayfa başçısı Xlodviq Qalliyaya hücum etmək üçün başqa tayfalarla ittifaqa girdi. Bu zaman Qalliyani keçmiş Roma canişini idarə edirdi. 486-cı ildə Suasson şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə franklar romalıları məğlub etdilər.

Xlodviq Qalliya torpaqlarını döyüşçülərinə və müttəfiqlərinə payladı. Frank əyanları iri torpaq sahiblərinə çevrildilər.

Frank dövləti təxminən V əsrin sonlarında yarandı. Xlodviq bu dövlətin kralı oldu. İrsi hakimiyyət – monarxiya rejimi quruldu. Xlodviq ölkəni

Xlodviq

Frank dövləti (V əsrin sonu–843)

vilayətlərə böldü. Vilayətlərə *graflar* adlanan hakimlər təyin edildi. *Qraf* vilayətdə vergi toplayır, hərbi dəstəyə başçılıq edir və məhkəmə işlərinə baxırırdı. Xlodviqin dövründə ilk qanun toplusu – Frank qanunları yarandı. Hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Xlodviq xristian dinini qəbul etdi. Kilsə kralın hakimiyyətini möhkəmləndirdirdi.

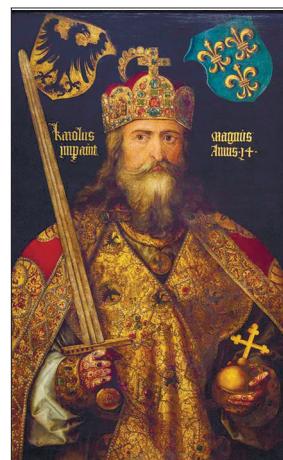
Kilsə kralın hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə necə kömək edirdi?

Böyük Karl. Frank dövlətinin ən qüdrətli dövrü Böyük Karlın hakimiyyəti (768–814) illərində olmuşdur. Böyük Karl İtaliyanın çox hissəsini öz torpaqlarına qatdı. Reyn və Elba çayları arasında yaşayan saksları itaet altına aldı. Böyük Karl 800-cü

ildə Romaya gəldi və özünü imperator elan etdi. Papa onun başına qızıldan tac qoydu.

İmperator Büyük Karlın dövründə orduda xidmət edənlərə torpaq sahəsi ayrıılırdı. Hərbi xidmət əvəzində verilən bu torpaq *feod* adlanır və irsən keçirdi. Feodun sahibinə *feodal* deyilirdi.

Frank əyanları əvvəllər Büyük Karlı müdafiə edirdilər. Çünkü o, əyanlara yeni torpaqlar zəbt etməkdə və kəndliləri təhkimli halına salmaqdə kömək edirdi. Lakin əyanlar icma üzvlərinin torpağını zəbt etdikdən sonra artıq qüvvətli imperator hakimiyyətinə ehtiyac duymurdular. Hər bir iri feodal öz mülkündə təkbaşına hakim idi. Asılı kəndlilərin işinə nəzarət etmək və onları mükəlləfiyyətlər daşımağa məcbur etmək üçün feodalların öz döyüşü dəstəsi, məhkəməsi, öz təsərrüfat nəzarətçiləri var idi. Natural təsərrüfat şəraitində nəinki ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında, hətta ayrı-ayrı feodal mülkləri arasında da möhkəm əlaqələr yox idi.

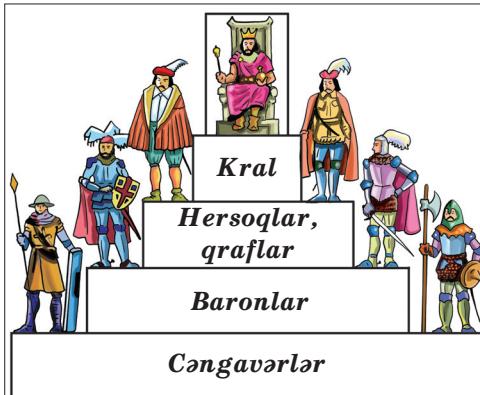
Böyük Karl

Natural təsərrüfat ölkənin mərkəzləşməsinə necə mane olurdu?

Verden müqaviləsi. Frank imperiyasının parçalanması. 843-cü ildə Böyük Karlın üç nəvəsi Verden şəhərində Frank imperiyasını bölmək haqqında müqavilə bağladı. Bu bölüşdürmə nəticəsində sonralar imperiyanın ərazisində üç krallıq: **Fransa, Almaniya və İtaliya** yarandı. Bu krallıqların hər biri feodal mülklərinə, iri feodal mülkləri isə saysız-hesabsız xırda feodallıqlara parçalandı. Hər bir feodal müstəqil idi. Belə feodal əhalidən vergi toplayır, öz təbəələrini mühakimə edirdi. Beləliklə, Qərbi Avropada IX–XI əsrləri əhatə edən feodal dağınıqlığı dövrü başlandı.

Feodal nərdivanı. Hər bir iri feodal ona xidmət edən xırda və orta feodallara torpaq verirdi. Bununla onu öz vassalına çevirir, yəni asılılığına salırdı. Hersoq və qraflar kralın vassalı idilər. Baronlar hersoq və qrafların, cəngavərlər isə baronun vassalı sayılırdı. Bu sistem «*feodal nərdivanı*» adlanırdı. Krallar feodal

Feodal nərdivanı

nərdivanından təbəələri itaətdə saxlamaq üçün istifadə edirdilər.

Fransa Krallığı Karolinqlər sülaləsinin dövründə iri feodal mülklərinə bölünmüdüdü. Ölkədə X–XI əsrlərdə feodal münasibətlərinin formallaşması başa çatdı. Ölkə indiki Fransa adını aldı.

Frank dövləti süqut etdikdən sonra Almaniya vilayətləri

vahid dövlətdə birləşdi. Almaniyada feodal münasibətləri sürətlə inkişaf edirdi. Bu, ayrı-ayrı feodalların güclənməsinə və vahid dövlətin parçalanmasına səbəb olurdu. Almaniya kralı I Otto (936–973) 962-ci ildə Romanı işğal edib özünü Roma imperatoru elan etdi. Sonralar bu dövləti Müqəddəs Roma imperiyası adlandırmışa başladılar.

İtaliya Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində idi. Roma papası və Almaniya kralı arasında İtaliyaya hakim olmaq uğruna mübarizə gedirdi. Digər Avropa ölkələrinə nisbətən İtaliyada ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olan iri şəhərlər daha tez meydana gəldi. Bu dövrdə şəhərlərin çoxu özünüidarə hüququ aldı. Genuya, Piza, Venesiya müstəqil respublikalara çevrildilər.

1. Frank imperiyasının inkişaf xüsusiyətlərini şərh et.
2. Frank imperiyasının parçalanma səbəblərini izah et.
3. Feodal pərakəndəliyinin cəhətlərini təhlil et.
4. Xlodviqi Atilla ilə müqayisə et.
5. Xəritə və illüstrasiyalara əsasən «Franklar» adlı hekayə qur.

16. BİZANS. SLAVYANLAR

IV əsrə «Xalqların böyük köçü» başladı və VI əsrə slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşması ilə başa çatdı. Slavyanlar burada yurd saldılar. Sonralar isə qərb, cənub və şərqi slavyanlarına ayrıldılar.

Dünyanın ən uzunömürlü imperiyası nə üçün süqut etdi? Slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşmasının hansı nəticələri oldu?

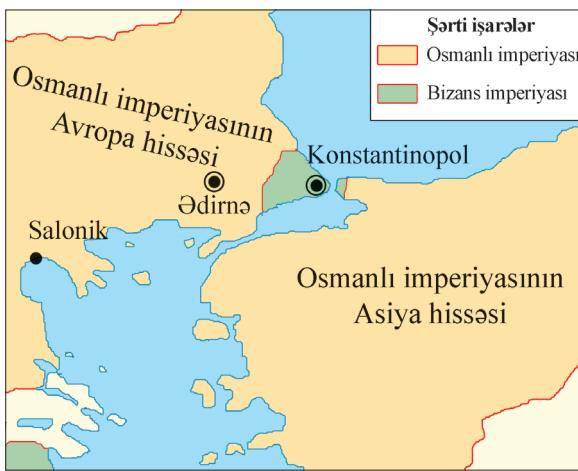

Bizans
«qızıl
körpü»
Kiçik Asiya
Kiyev dövləti
səlibçilər
III İvan
IV İvan Qroznı
Çexiya dövləti
Polşa dövləti

Sərqlə Qərb arasında körpü. VI əsrə Bizansda qaynar həyatlı, çoxlu əhalisi olan şəhərlər vardı. **Konstantinopol, İsgəndəriyyə, Antioxiya, Beirut, Korinf** ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idi. Burada olan sənət sahələrinin bir çoxundan hələ Qərbin xəbəri yox idi. Yun və ipək parça istehsalı, şüşə, qab-qacaq, papirus, zərgərlik məmələti istehsalı bu sahələrdən idi. Imperiya çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdi. Bizans Avropa ilə Asiyani birləşdirirdi. Onun paytaxtı Konstantinopolu «**qızıl körpü**» adlandırdılar. Çünkü bu şəhər Avropadan Asiyaya gedən iki ticarət yolunun üstündə yerləşirdi. Karvan yolları və Aralıq dənizindən Qara dənizə gedən su yolu burada kəsişirdi. Bizans tacirləri Azərbaycan, İran, Hindistan və Çindən aldıqları malları

Bizans VIII əsrдə

Bizans XV əsrin 30-cu illərində

Qərbi Avropada satır və bu ticarətdən xeyli varlanırdılar. Bizansda qüvvətli imperator hakimiyəti qalmışdı. Çünkü imperatorun xəzinəsi zəngin idi. Xəzinənin hesabına böyük ordu və donanma saxlanılırdı.

Avar, slavyan və ərəb işgallarından sonra Bizans imperiyasının ərazisi kiçilib yalnız Yunanistan və Kiçik Asiyani əhatə edirdi. XI əsrədə səlcuq türklərinin yürüşləri imperiyanı ciddi itkilərə məruz qoydu. Türklerin hücumunu xristian dininə qarşı böyük təhlükə hesab edən Bizans imperatoru Roma papasına müraciət edib ondan kömək istədi. Bu, səlcuqların tutduğu torpaqları geri almaq üçün başlayan birinci Xaç yürüyü ilə nəticələndi. Bizans müvəqqəti olaraq türklərin işğal etdiyi əraziləri geri alsa da, imperiyada böhran gücləndi. Roma papası ilə Bizansın münasibətləri pisləşdi. Bu dəfə səlibçilər artıq Bizansın özünə qarşı çıxdılar və Konstantinopola yürüş etdilər. Yürüşün ağır nəticələri Bizansı zəiflətdi. XIV—XV əsrlərdə türklər Bizansa tez-tez hücumlar edirdilər. Bizans bu hücumlara davam gətirə bilmirdi.

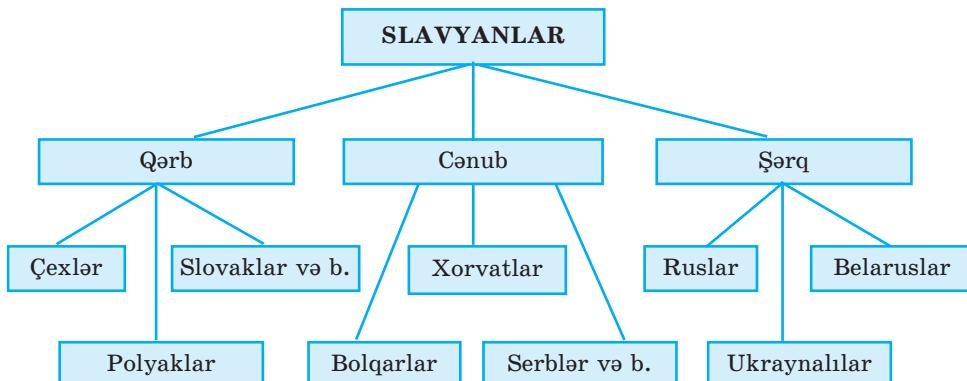
Bizansın zəifləməsinə hansı amillər səbəb oldu?

Slavyanların Bizans torpaqlarında məskunlaşması. Bizans imperiyasına hücum edən tayfalar içərisində slavyanlar əsas yer tuturdular. Slavyanlar qədim zamanlardan Mərkəzi və Şərqi Avropana yaşayırdılar. Onların yaşadığı ərazi şərqdə Dnepr çayının ortalarından qərbdə Elbaçaya, şimalda Baltik dənizindən cənubda Dunayçaya və Qara dənizə qədər olan ərazini əhatə edirdi. Onlar VI əsrin ortalarından etibarən Bizansa hücum etməyə başladılar. Slavyanlar əvvəlcə Balkan yarımadasının şimalını, sonra Makedoniya və Yunanistanı işğal etdilər. Slavyanlar burada icmalar halında məskən saldılar və Bizans imperiyasının əhalisinə çevrildilər. Orduda xidmət etməyə, dövlətə vergi verməyə başladılar.

Slavyanların yaşadığı ərazilər hansı müasir ölkələrin ərazilərini əhatə edir? Araşdır.

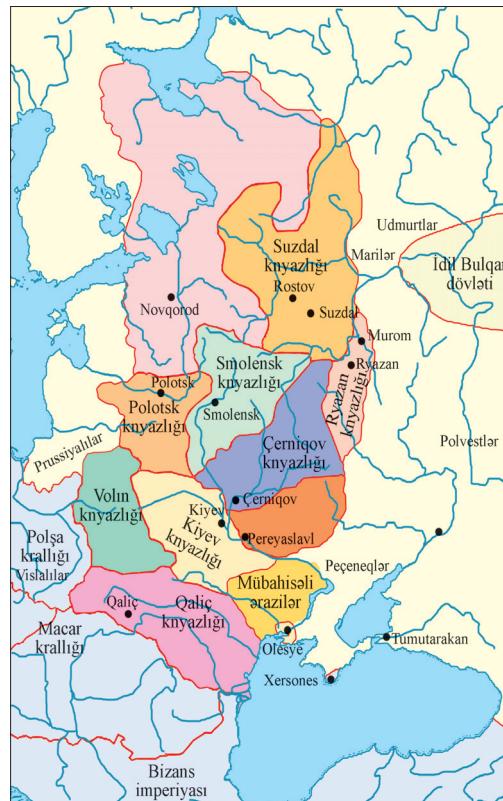
Sonralar slavyanlar üç qrupa: şərq, cənub və qərb slavyanlarına ayrıldılar.

Slavyanların başlıca məşğulliyəti əkinçilik olmuşdur. Əkinçiliklə yanaşı, onlar təsərrüfatın digər sahələri ilə də məşğul olurdular. Slavyanlar da sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Onlar saxsı qablar, bəzək əşyaları, silah hazırlayırdılar.

Slavyan dövlətlərinin meydana gəlməsi. Slavyanlar ibtidai icma quruluşunda yaşayırıldılar. Feodalizmə keçidlə əlaqədar IX–X əsrlərdə slavyanlarda dövlətlər yarandı.

Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması. IX əsrдə şərq slavyanlarının dövləti meydana gəldi. Bu, **Kiyev dövləti** idi. Kiyev dövləti geniş əraziyə malik olsa da, daxildən möhkəm deyildi. Natural təsərrüfatın hökm sürdüyü

Rus knyazlıqları (IX-X əsrlər)

bölgələr arasında iqtisadi əlaqələr olduqca zəif idi. Ölkədə çox böyük torpağa sahib olan knyazlar meydana gəlirdi. Şəhərlər feodal torpağında salınır, feodalın hakimiyyəti altında olurdu və onun xüsusi mülkiyyətinə daxil edilirdi. Şəhərlərin ərazisi böyüür, əhalisinin sayı artırdı. Onlar Kiyev dövlətinə tabeçilikdən boyun qaçırlar, öz knyazlıqlarını yaradırdılar.

? Şəhərlər nə üçün Kiyev knyazlığına tabe olmaq istəmirdilər?

XIII əsrdə monqollar rus torpaqlarına hücum etdilər. Bu zaman şəhərlər və təsərrüfat ziyan çəkdi. Rus torpaqlarından xərac alan Qızıl Ordu xanları daha yürüşlər etmirdilər. Şəhər həyatında yenidən canlanma baş verdi. Moskva iri sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Artıq Moskva və başqa knyazlıqlar Qızıl Ordu ilə hesablaşmış, xəracı vaxtlı-vaxtında ödəmirdilər.

Moskva knyazı III İvanın dövründə rus torpaqlarının Moskva ətrafında birləşdirilməsi çox sürətlə davam edirdi. Moskva knyazlığı geniş işgallar yolu ilə öz ərazisini genişləndirmək siyaseti yeridirdi. Nəticədə mərkəzləşmiş dövlət yarandı.

? Rus torpaqlarının Moskva ətrafında birləşməsi hansı amillərlə bağlı idi?

Orta əsr rus şəhəri

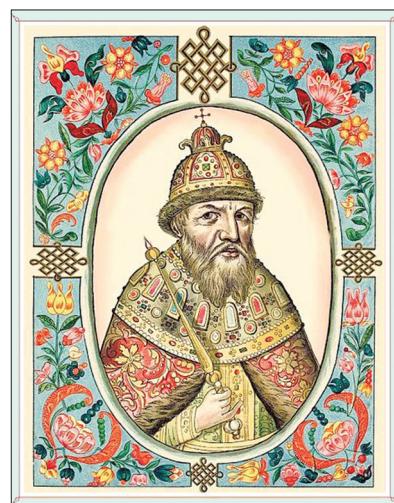
Rus dövlətində təhkimçilik hüququ bərqərar olurdu. Bu, kəndlilərin boyarlardan (feodallardan) tam asılı hala salınması demək idi. Kəndlilər artıq boyar torpağını tərk edib gedə bilməzdi. Onun bütün hüququ boyar da idi. Qəddarlığı ilə məşhur olan çar **IV İvan Qrozni** (1533–1584) boyarlara ağır zərbə vuraraq yeni qaydalar tətbiq etdi. Yeni qaydalar mərkəzi hakimiyyət əleyhinə olan boyar qüvvələrini ləğv etmək məqsədi güdürdü.

XVI əsrin 50-ci illərində türk xanlıqları olan Qazan xanlığı və Həşterxan xanlığı Rusiyaya tabe edildi.

Əsrin sonlarında Sibir torpaqları da Rusyanın tərkibinə qatıldı.

Qərb slavyanlarının dövlətləri. X əsrə qərb slavyanlarının da dövlətləri yarandı. Həmin əsrin əvvəllərində **Çexiya dövləti** meydana gəldi. Onun ərazisi mühüm ticarət yollarının üstündə yerləşirdi. Bu da dövlətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Elə buna görə də Praqa Avropanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

X əsrin ortalarında **Polşa dövləti** meydana gəldi. Knyaz I Boleslavın dövründə Polşa dövləti qüvvətləndi. «İgid Boleslav» ləqəbi daşıyan bu knyaz bütün Polşa torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi.

IV İvan Qrozni

1. Konstantinopol, indiki İstanbul şəhərinin digər şəhərlərdən üstün cəhətlərini göstər.
2. IX əsrə qədər slavyanların hansı quruluşda yaşıdlılarını faktlarla sübut et.
3. Moskva knyazlığının işgalçılıq siyasetinə əsaslandırılmış münasibət bildir.
4. Moskva knyazlığının işgalçılıq siyaseti ilə Rusiya dövlətinin işgalçılıq siyasetini müqayisə et və onlara qiymət ver.
5. Slavyanların yaşıdlıları əraziləri müasir xəritədə göstər.

17. «DƏNİZLƏR KRALİÇASI» VƏ DİGƏR ŞƏHƏR-RESPUBLİKALAR

Şərqdən fərqli olaraq, Avropada feodal münasibətləri nisbətən gec yarandı. Amma buna baxmaya-raq, Qərbdə bu münasibətlər daha sürətlə inkişaf etdi. Bu inkişafın nəticəsi olaraq, Avropada şəhərlər meydana gəldi. Bu gün turistləri öz gözəl məmərliq nümunələri ilə cəlb edən bir çox Avropa şəhərləri orta əsrlərdə yaranmışdır.

Senyor
emalatxana
Florensiya
Venesiya
Respublikası
Genuya
Respublikası
veksel

*Avropada orta əsr şəhərləri necə yarandı? Orta əsr Avro-
pa şəhərləri o dövrün Şərq şəhərlərindən nə ilə fərqlənirdi?*

Erkən orta əsr şəhərlərinin meydana gəlməsi. Avropada sənətkarlar kəndləri tərk edib şəhərlərə gəlirdilər. Çünkü şəhərlərdə sənətkarların hazırladıqları mallara ehtiyac çox idi. Burada onlar hazırladıqları malları asanlıqla sata bilirdilər. Sənətkarlar çay bərələrinin yanında, dəniz limanları yaxınlığında, yolların kəsişdiyi yerlərdə məskən salırdılar. Büyük monastır-ların və iri feodal qəsrlərinin divarları yanında, qədim Roma qalalarının xarabalıqları içərisində də özlərinə ev tikildilər. Şəhərdə ərazi az olduğuna görə çoxmərtəbəli evlər tikilirdi. Şəhərin mərkəzində bazar meydani, baş kilsə və şəhər şurasının binası yerləşirdi.

Bura Şərq ölkələrindən tacirlər gəlirdilər. Onlar nadir Şərq malları ilə bərabər, dəmir, duz, dəri və yun gətirir, özlərinə lazımlı olan malları isə alıb aparırdılar.

Erkən orta əsr şəhərləri qala divarları ilə əhatə olunurdu. Bir sıra Şərq şəhərlərindən fərqli olaraq, su kəməri və kanalizasiya xətləri olmadığına görə şəhərlər natəmiz olurdu. Şəhərdə yeganə geniş yer bazar meydani idi. Qala divarlarından xaricdə əkin sahələri, bağ və bostanlar, otlaqlar yerləşirdi.

Azərbaycan şəhərləri orta əsr Avropa şəhərlərindən nə ilə fərqlənirdi?

Şəhərlər, əsasən, feodalların torpağında salınırdı. Feodal buna görə şəhər əhalisindən vergi toplayırdı. Bu feodallara **senyor** de-

yirdilər. Şəhərdə malların eksəriyyəti sənətkar emalatxanalarında hazırlanırdı. Emalatxanadan dükan kimi də istifadə olunurdu. Ticarət şəhərlilərə böyük gəlir gətirirdi. Tacirlər uzaq ölkələrə gedərkən yollarda soyğunçular, dənizdə isə dəniz quldurları tərəfindən qarət edilirdilər. Tacirlər soyğunçularlardan qorunmaq üçün tacir birlikləri yaradırdılar.

Nə üçün Avropada ticarətin inkişafında Bizans başlıca yer tuturdu?

IX əsrдə İtaliyada və Fransanın cənubunda şəhərlər yenidən dirçəldi. Bu şəhərlər ticarət və sənət mərkəzləri idi.

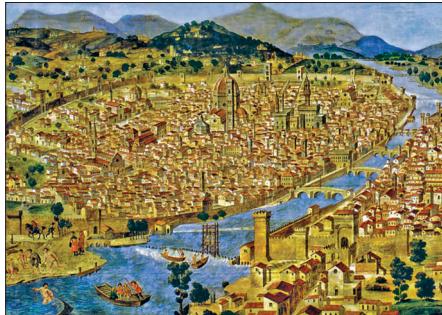
Əvvəllər Şərqlə Qərb arasında gedən ticarətdə başlıca yeri Bizans tuturdu. Sonra bu ticarət İtaliyanın Venesiya və Genuya şəhərlərindən olan tacirlərin əlinə keçdi.

Avropalılar Aralıq dənizi vasitəsilə Suriya və Misirlə, Qara dəniz vasitəsilə Krim və Qafqazla ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Venesiya və Genuya tacirlərinin ən geniş əlaqə saxladığı ölkələrdən biri də Azərbaycan idi.

Avropada ən qızgın ticarət yerləri yarmarkalar idi. XIII əsrдə Avropada ən məşhur yarmarka Fransanın Şampan şəhərindəki yarmarka idi.

Şəhər-respublikalar. X–XI əsrlərdən İtaliya şəhərliləri başlıca düşmənləri olan senyorlara qarşı mübarizə aparırdılar. İtaliyada mərkəzləşmiş dövlət olmadığından şəhərlərin bütün iqtisadi və siyasi həyatı senyorların nəzarəti altında idi. Bu mübarizənin nəticəsində İtaliyanın Milan, Piza, Bolonya kimi varlı şəhərləri gücləndi. Bu şəhərlər tədricən ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya şəhər-respublikalara çevrilirdilər.

Klassik feodalizm dövründə İtaliyanın ən varlı və böyük şəhəri **Florensiya** idi. Bu şəhərdə artıq XIV əsrin 30-cu illərində çoxlu sayda iri mahud emalatxanaları var idi. Bu emalatxanalarda muzdalu əmək də tətbiq edilirdi. XV əsrдə İtaliyanın Milan, Florensiya, Bolonya və digər şəhərlərində ayrı-

Florensiya

İtalya orta əsrlərdə

ayrı varlı ailələr hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Florensiyanın bir neçə varlı ailəsi arasında uzunsü-rən mübarizədən sonra Mediçi ailəsi qalib gələrək, ha-kimiyyəti ələ keçirdi. Varlı bankırlar və tacirlər olan Mediçilər şəhərlilərin geniş təbəqələrinin vergi yükünü yüngülləşdirir, yoxsullara kiçik məbləğdə pul yardımını edirdilər. Onlar şəhərdə böyük tikinti işləri aparmaqla çoxsaylı sənətkarların işləməsinə şərait yaradırdılar.

Florensiyanın İtaliyanın ən varlı və güclü şəhər-dövlətinə çevrilməsinin səbəbləri nə idi?

XII—XV əsrlərdə *Venesiya Respublikası* Egey dənizi hövzəsində və Konstantinopolda geniş ticarət məntəqələri ələ keçirmişdi. Venesiyanı «*dənizlər kralıçası*» adlandırdılar. Venesiyanın ticarət donanması o dövrün qüdrətli donanmalarından hesab edilirdi. Venesiya tacirləri bütün Avropanı Çindən, Hindistandan, Azərbaycandan, eləcə də digər Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən gətirilən müxtəlif mallarla təmin edirdilər.

Venesiya XVI əsr də (qədim təsvir)

Venesiyani nə üçün «*dənizlər kralıçası*» adlandırdılar?

Venesiya Respublikasının Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Qara

dənizdəki ticarət mərkəzləri də mühüm rol oynayırırdı. Venesiya və Genuya tacirləri Qara dəniz bazarlarında, xüsusilə Trabzonda Azərbaycan tacirləri ilə görüşür, quru yolla Təbrizə və başqa Azərbaycan şəhərlərinə gəlirdilər. Venesiya XIV əsrə öz yeganə rəqibi olan **Genuya Respublikasını** Şərqlə ticarətdə vəsitəcilikdən tədricən sıxışdırıb çıxartdı.

Şərqlə ticarət Venesiyada ayrı-ayrı **manufakturaların*** inkişafına təkan verirdi. Şərqdən, xüsusilə Azərbaycandan gətirilən xam ipək, habelə müxtəlif ölkələrdən gətirilən pambıq, yun burada toxunur və başqa Avropa ölkələrində baha qiymətə satılırdı. Bunun nəticəsində XV əsrə bir çox İtaliya şəhərlərində toxuculuq manufakturaları tənəzzülə uğradığı halda, Venesiyada həmin sahə inkişaf etməkdə idi. Venesiya güzgüləri təkcə Avropada deyil, bütün Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da məşhur idi.

İtaliya şəhərlərinin Azərbaycanla hansı əlaqələri var idi?

Venesiyada hələ XII əsrənən **veksel*** və **çek sistemi*** tətbiq olunurdu. 1156-cı ildən burada dövlət bankı fəaliyyət göstərirdi. Bu, Avropada ilk bank idi.

Klassik feodalizmə keçid dövründə müsəlman İspaniyası Avropanın çıxəklənən hissəsi idi. Ərəblər burada çəltik, şəkər qamışçı, xurma, nar, tut ağacı kimi yeni bitkilər becərirdilər. Ərəblər vətənlərində olduğu kimi, burada da uzunyunlu qoyun cinsləri yetişdirirdilər. Filiz çıxarılması, ipək istehsalı, mahud toxunması, silah, şüşə, saxsı, dəri məmulatı, zinət əşyaları və kağız istehsalı ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırırdı.

1. Orta əsr şəhəri haqqında təqdimat hazırla.
2. İtaliya şəhərlərinin yerini xəritədə müəyyənləşdir. Onların coğrafi mövqeyini təhlil et.
3. Emalatxanaların ticarətin inkişafına təsirini dəyərləndir.
4. İtaliya şəhərlərinə dair buklet hazırla.

***Manufaktura** — əl əməyinə əsaslanan, əmək bölgüsü və muzdlu əmək tətbiq olunan kiçik müəssisə

***Veksəl** — pul götürən şəxsin yazılı öhdəlik sənədi

***Çek sistemi** — qiymətli kağızların tətbiqi sistemi

18. XAÇ YÜRÜŞLƏRİ. QRANADA ƏMİRLİYİNİN SÜQUTU

Xaç yürüşləri orta əsrlər tarixində mühüm yer tutur. Bu yürüşlərdə katolik kilsəsinin böyük rolü olmuşdu. Xaç yürüşlərini tarixdə «*Səlib** yürüşləri» də adlandırırlar. Xaçlıların türk-müsəlman ölkələrin-də kütləvi qırğınlara və dağıntılarla yol açan səkkiz yürüşü oldu. Avropada yeganə müsəlman dövlətinin varlığına da elə səlibçilər son qoydular.

*Xaç yürüşləri kimə qarşı yönəlmışdı?
Bu yürüşlərin Avropa və katolik kilsəsi
 üçün hansı nəticələri oldu?*

Roma	key
papası	
katolik	
kilsəsi	
pravoslav	
kilsəsi	
indulgensiya	
inkvizisiya	
Qüds	
Səlahəddin Əy-yubi	
Əndəlüs	
Qranada əmirliyi	
Əlhəmra	
Əlkəsar	

Xristian kilsəsi XI–XIII əsrlərdə. Roma imperiyası parçalandıqdan sonra Qərbi Avropada kilsənin başçısı Roma papası, Şərq kilsəsinin başçısı isə Konstantinopol **patriarxi*** idi. Kilsəyə başçılıq etmək və onun gəlirini bölüşdurmək üstündə papa ilə patriarch arasında mübarizə gedirdi. Bunun nəticəsi olaraq, 1054-cü ildə xristian kilsəsi Qərb və Şərq kilsələrinə ayrıldı. Qərb kilsəsi katolik kilsəsi (yəni ümumdünya kilsəsi), Şərq kilsəsi isə pravoslav kilsəsi (yəni «həqiqi din» kilsəsi) adlanmağa başladı. Hər iki kilsə müstəqil oldu.

Xristian kilsəsi nə üçün parçalandı?

Roma papası ilə hökmdarlar arasında tez-tez münaqişələr baş verirdi. III İnnokentinin zamanında papaların hökmranlığı özünün ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. İngiltərə, Polşa, İsveç və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər. Katolik kilsəsi Avropada ən böyük torpaq sahibi idi. Ruhani ləri və məbədləri saxlamaq üçün əhalidən onda bir vergisi alınırdı. Mədarlar dini mərasimləri icra etmək üçün kilsəyə haqq ödəyirdilər. Kilsədə günahların bağışlanması haqqında kilsə fərمانları – indulgensiyalar – «cənnət qəbzləri» satılırdı.

Onda bir vergisinə və bahalı kilsə mərasimlərinə qarşı çıxanlar da var idi. Ruhani lər belələrini bidətçi, yəni dinindən dönen

**Səlib* – ərəb sözüdür, xaç deməkdir

**Patriarx* – pravoslav kilsəsində yüksək ruhani rütbə

(dönük) adlandırdılar. Bidətçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün kilsə məhkəməsi – inkvizisiya yaradılmışdı.

Xaç yürüşləri. Roma papası 1095-ci ildə İsanın qəbrini kafirlərin (onlar müsəlmanları belə adlandırdılar) əlindən xilas etməyə çağırıldı. Xristian rəvayətinə görə, İsa Fələstindəki Qüds (Yerusəlim) şəhərində dəfn olunmuşdu. Şərqə yürüşlərin iştirakçılarını xaçlılar (səlibçilər), yürüşləri isə **Xaç (Səlib) yürüşləri** adlandırmağa başladılar. XI–XIII əsrlərdə səlibçilər Şərqə səkkiz dəfə yürüş etdilər.

Səlibçilər yürüşlərinə necə haqq qazandırırdılar?

Xaç yürüşlərində iştirak edən avropalıların hər təbəqəsinin öz məqsədi var idi. Kəndlilər ağalarından yaxa qurtarmaq, dolanışqlarını yaxşılaşdırmaq üçün çıxış yolunu Şərqə yürüsdə görürdülər. Feodallar yeni torpaq mülkləri ələ keçirmək, Şərqiñ zəngin şəhərlərini qarət etmək niyyətində idilər. Roma papası isə Şərq ölkələrini xristianlaşdırmaq, asılı hala salmaq istəyirdi.

İlk Xaç yürüşünə 1096-ci ilin yazında Fransadan olan bir keşisin rəhbərliyi ilə sadə kəndlilər başladılar. Onlar səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildilər. 1096-ci ilin payızında artıq sadə kəndlilər deyil, Almaniya, Fransa və İtaliya cəngavərlərinin birləşmiş qüvvələri Şərqə doğru hərəkət etdi. Səlibçilər Qüdsün müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlardırıldılar. Onlar Aralıq dənizinin şərq sahilləri boyunca torpaqlarda, o cümlədən Suriya və Fələstində öz dövlətlərini yaratdılar. Bu dövlətlərdən biri də Qüds krallığı idi.

İkinci Səlib yürüşü uğursuz oldu. Misir hökmədarı Səlahəddin Əyyubi səlibçiləri məğlub edib Qüdsdən qovdu. «Müqəddəs şəhəri» geri qaytarmaq məqsədilə təşkil edilən üçüncü Səlib yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi.

Dördüncü dəfə səlibçilər Bizansa yürüş etdilər. Səbəb isə Roma papası ilə Bizans imperatoru arasındaki ziddiyətlər idi. İmperatorun hakimiyyə-

Səlahəddin Əyyubi

tini saxlamaq üçün səlibçilərə vəd etdiyi pulu verə bilməməsi səlibçiləri ona qarşı qaldırdı. Səlib yürüşünə papa III İnnokenti özü rəhbərlik edirdi. Bu dəfə səlibçilər Fələstinə dəniz yolu ilə getmək qərarına gəldilər. Onlar «dəniz kralıçası» Venesiyanın gəmilər kirayəyə götürdülər. Bu dövrdə Şərqi ölkələri ilə ticarətdə vasitəçilik etmək üçün Venesiya ilə Bizans arasında mübarizə gedirdi. Venesiyalılar Bizansa zərbə vurmaq üçün səlibçilərə kömək etdilər. 1204-cü ildə səlibçilər Konstantinopolu ələ keçirdilər. Müqəddəs Sofya kilsəsi qarət edildi. Səlibçilərin qarətçilik və işgalçılıq məqsədləri bu yürüsdə özünü daha qabarıq göstərdi. Onlar 1261-ci ildə Konstantinopoldan qovuldular.

XIII əsrin sonlarında sonuncu — səkkizinci Xaç yürüşü oldu. Lakin Qərb feodalları işğal etdikləri torpaqlardan tamamilə çıxarıldılar.

Xaç yürüşlərinin nəticələri. Səlib yürüşlərinin Avropa üçün bir sıra nəticələri oldu. Aralıq dənizində ticarət daha da canlandı. Ticarətdə birincilik Şimali İtaliya şəhərlərinin əlinə keçdi. İtaliya tacirlərinin Şərqi ölkələrində ticarət məskənləri yarandı.

Avropalılar yel dəyirmanlarından istifadəni Şərqedən götürdülər. Onlar ipək parçalar toxumağı və güzgü istehsalını öyrəndilər. Avropada çəltik, qarabaşaq, limon, ərik, qarpız becərilməsinə başlanıldı. Onların qida məhsulları sırasına şəkər də daxil oldu. Avropalılar kağız, barıt, kompasla tanış oldular. Səlib yürüşləri o dövrkü katolik kilsəsinin iç üzünü açıb göstərdi və papa hakimiyyətinin nüfuzu sarsıldı.

Xaç yürüşləri Şərqedə böyük dağıntılaraya, inkişaf etmiş şəhərlərin, mədəniyyətin tənəzzülünə səbəb oldu. Minlərlə türk-müsəlman əhalisi kütləvi surətdə qırılıb məhv edildi, məscidlərə doldurulub yandırıldı. Xaç yürüşlərinə məruz qalmış Şərqi ölkələri bundan sonra uzun müddət özünə gələ bilmədi.

Xristian kilsəsinin Avropada müsəlmanlara qarşı Xaç yürüşü. Ərəb İspaniyasında (müslimlər buranı **Əndəlüs** adlandırırdılar) keçmiş Roma əyalətlərinin sakinlərinin nəsilləri, vestqotlar, ərəblər, bərbərlər və yəhudilər birgə yaşayırdılar. Kordova şəhəri Kordova xilafətinin paytaxtı olmaqla yanaşı, həm də sənət, ticarət və elm mərkəzinə çevrilmişdi.

Kordova xilafəti nə zaman yaranmışdı?

Xaç yürüşü

Güclü ticarət donanmasına malik olan Kordova xilafəti Afrika, Abbasilər xilafəti, İtaliya və Bizansla geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Əndəlusdə istehsal edilən sənətkarlıq malları ərəb tacirləri tərəfindən Hindistana və Mərkəzi Asiyaya aparılırdı. Əndəlusdə elmi biliklər inkişaf edir, müsəlman memarlığının nadir inciləri yaradılırdı. Sevilyada Əlkəsar saray-qalası (XII əsr), Qranadadakı Əlhəmra sarayı (XIII–XIV əsrlər) belələrindən idi. Əndəlusdəki müsəlman xilafətinin zəifləməsindən istifadə edən xristian kilsəsi Pireney yarımadasının bütün xristian əhalisini müsəlmanlara qarşı qaldırdı. Kordova xilafəti bir neçə müstəqil əmirliyə parçalandı. Səlibçilər öz aralarındakı daxili müharibələrdə zəifləmiş müsəlman əmirləri üzərində asanlıqla qələbə çaldılar. Səlibçilər Şərqdə olduğu

İspaniya orta əsrlərdə

kimi, burada da dinc müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlardan həyata keçirdilər. Pireney yarımadasında Kastiliya, Araqon, Navarra və Portuqaliya krallıqları yarandı. XIV əsrə burada müsəlmanların əlində yalnız İspaniyanın ən varlı vilayəti olan *Qranada əmirliyi* qalmışdı.

Pireney yarımadasının siyasi və mədəni vəziyyəti necə dəyişdi?

1479-cu ildə Kastiliya və Araqon krallıqları vahid İspaniya dövlətində birləşdirildi. Navarra Krallığı İspaniya ilə Fransa arasında bолжdurıldı. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması xristianlara müsəlmanlar üzərinə qəti hücuma keçmək üçün imkanlar yaratdı. 1492-ci ildə İspaniya ordusu Qranadanı işğal etdi. Qranadanın süqutu ilə Portuqaliyadan başqa, bütün Pireney yarımadası İspaniyanın əlinə keçdi.

1. Səlib yürüşlərinin məqsədlərini sadala və oxşar cəhətlərini göstər.
2. Xaç yürüşlərinin əsas təşkilatçıları kimlər idi və onların məqsədlərini göstər.
3. Səlib yürüşlərini təsnif edib şaxələndirmə qur.
4. Səlib yürüşlərinin nəticələrinə qiymət ver.
5. Səlib yürüşlərinin Avropa üçün nəticələrini dəyərləndir.
6. Səlib yürüşlərinin Şərq üçün nəticələrini dəyərləndir.
7. Səlibçilərin o zaman Şərqdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınları ermənilərin Qarabağda törətdikləri kütləvi qırğınlardan, o cümlədən Xocalı soyqırımı ilə müqayisə et, bu qırğınlara qiymət ver.
8. «Kordova – Avropada islamın mərkəzi kimi» mövzusunda esse yaz.

19. YÜZİLLİK MÜHARİBƏ

Qərbi Avropanın ilk ən böyük orta əsr dövləti olan Frank imperiyası Karlın nəvələri arasında böülüsdürüldü. Yeni yaranmış krallıqlar üç böyük Avropa ölkəsinin sələfi oldu. Bunlardan biri Fransa idi. Fransa öz torpaqlarını qoruyub saxladı və mərkəzləşmiş Fransa dövlətini yaratdı.

*Yüzillik
müharibə
IV Filipp
«jaklar»
Janna d'Ark
İgid Karl
XI Lüdoviq*

Orleanda nə baş vermişdi? Orleanda baş verənlər nə üçün Fransanın taleyində dönüş nöqtəsi sayılır?

Fransada idarəçilik. Fransada feodal münasibətlərinin özünə-məxsus xüsusiyyətləri vardı. Kralın hakimiyyəti zəif idi: o bütün ölkə üçün ümumi qanunlar verə bilmir, öz mülklərindən əldə etdiyi gəlir hesabına yaşayırırdı. Fransa əhalisi üç təbəqəyə bölündürdü: ruhanilər, zadəganlar və bütün qalan əhali. Fransada ruhanilər, zadəganlar və şəhər varlılarının nümayəndələrinin daxil olduğu **Baş Ştatlar*** mövcud idi. Təbəqələr arasında ixtilaflar olduğuna görə Baş Ştatlar dövlət işlərinə ciddi təsir göstərə bilmirdi.

Baş Ştatlar nə üçün dövlət işlərinə ciddi təsir göstərə bilmirdi?

XIV əsrin əvvəllərində Fransanın çox hissəsi birləşdirildi. IV Gözəl Filippin hakimiyyəti dövründə kilsə torpaqlarına vergi qoyulduğu üçün kralla Roma papası arasında münaqişə baş verdi.

Kral papaya qarşı **silklərdən*** kömək almaq məqsədilə 1302-ci ildə Baş Ştatları çağırıldı. O qalib gəldi, papanın Fransada nüfuzu sarsıldı.

Fransa-İngiltərə müharibəsi. Bu dövrdə Fransanın İngiltərə ilə münasibətləri sabit deyildi. Fransa torpaqları-

IV Filipp

***Baş ştatlar** – ruhani, zadəgan və varlı şəhərlilərin nümayəndələrinin iştirakı ilə çağırılan ali orqan

***Silklər** – feodalizm dövründə yaranan ictimai qrup, təbəqə, zümrə

nın bir hissəsi İngiltərə Krallığına daxil idi. XIII əsrдə Norman-diya, daha sonra isə Tuluza qraflığı Fransaya qaytarıldı.

Vəliəhd* olmadığı üçün kralın vəfatından sonra Fransada hakimiyyət boşluğu yarandı. Ölkədə boş qalmış taxt-tac uğrunda mübarizə başlandı. Bu vəziyyətdən bəhanə kimi istifadə edən İngiltərə Krallığı Fransaya qoşun yeritdi. Fransa ilə İngiltərə arasında müharibə başladı. Bu müharibə fasilələrlə yüz ildən artıq davam etdi. Ona görə də bu müharibəni tarixdə «Yüzillik müharibə» (1337–1453) adlandırırlar. Müharibəyə səbəb:

- ingilis kralının Fransada itirdikləri mülkləri geri qaytarmaq istəyi;
- Flandriyanı və onun zəngin sərvətlərini ələ keçirmək uğrunda rəqabət;
- İngiltərə kralının Fransa taxtına olan iddiaları idi.

Yaxşı təşkil edilmiş orduya və donanmaya malik İngiltərə ordusu Normandiyanı tutdu. Kresi və Puatye döyüşlərində fransızlar məğlub oldu. Onların məğlub olmasına səbəb cəngavərlərin özlərinə çox güvənməsi və intizamsız şəkildə vuruşması idi.

Puatye şəhəri yaxınlığında franklar hansı dövlətə qalib gəlmış dilər?

Müharibənin törətdiyi fəsadlar və feodal zülmünün güclənməsi 1358-ci ildə Fransada «**Jaklar**»* üsyانına səbəb oldu.

«Jaklar» üsyani

Kortəbii və plansız xarakter daşıyan üsyanyın iştirakçıları arasında birlilik yox idi. Şəhər əhalisi «jaklar»a qoşulmadı. Hərbi işi bilməyən «jaklar» darmadağın edildi. Üsyana məğlub olsa da, nəticəsiz qalmadı: qorxuya düşən feodallar vergi və mükəlləfiyyətləri artırmağa cürət etmədilər.

«Jaklar» üsyani nə üçün məğlub oldu?

***Vəliəhd** – padşahın yerini tutmalı olan şəxs

***Jaklar** – Fransada feodallar kəndliləri həqarətlə belə adlandırırlar

Hətta kəndlilərin ödənc alınaraq şəxsi asılılıqdan azad edilməsi başlandı.

Yüzillik müharibə davam edirdi. Fransanın taleyi Orleanda həll olunurdu. Xalq öz vətəninin müdafiəsinə qalxdı. İngilislərə qarşı partizan mübarizəsinə Janna d'Ark adlı gənc bir qız başçılıq edirdi. Orleanın müdafiəsindən sonra müharibədə dönüş yarandı. Üstünlük fransızların tərəfinə keçdi. İngilislər ölkədən qovuldular.

1453-cü ildə Fransa və İngiltərə arasında sülh bağlandı və Yüzillik müharibə başa çatdı. Fransa torpaqlarından yalnız Kale limanı ingilislərin əlində qaldı.

Fransa yadelli işğalından xilas oldu.

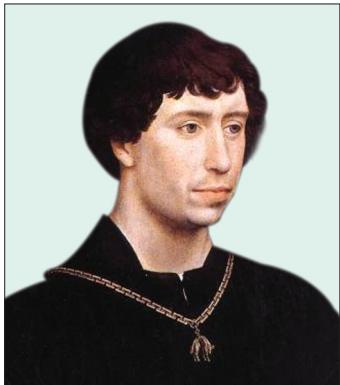

Janna d'Ark

Fransada mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması. XI Lüdoviqin dövründə (1461 – 1483) Fransada mərkəzi hakimiyyətə qarşı

Fransa orta əsrlərdə

Igid Karl

XI Lüdoviq

iri feodalların çıxışı baş verdi. Burqundiya hersoqu İgid Karl XI Lüdoviqə qarşı açıq müharibə apardı. Sülh bağlanmasına baxmayaraq, XI Lüdoviq hıylə ilə İgid Karlı məğlub edib öldürdü. Burqundiya, Marsel və Bretan vilayətləri birləşdirildi. Beləliklə, XV əsrin sonlarında Fransa mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevrildi.

XVI əsrədə əhalisinin sayına görə Fransa Avropada ən böyük dövlət idi.

Sənəcə, əhalinin sayının çox olması ölkənin iqtisadi inkişafına necə təsir göstərir?

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra ticarət yolları Atlantik okeanına keçdi. Ona görə də Fransanın qərbindəki liman şəhərlərinin rolu artdı. Ölkədə manufakturlar yarandı. Silahlar, parçalar, zinət əşyaları istehsal edən bu müəssisələr çoxlu vergi ödəyirdi. Bu vergilər hesabına kral sarayı varlanırdı. Kral istədiyi zaman vergiləri artırırdı. Bu isə müəssisə sahiblərinin narazılığına səbəb olurdu. Buna baxmayaraq, çoxlu sərvət toplamaq məqsədi güdən müəssisə sahibləri kralı müdafiə edirdilər. Çünkü kral onları dəstəkləyirdi. Fransada tədricən feodal münasibətlər yeyini yeni kapitalist münasibətlərinə verirdi.

1. Fransada feodal münasibətlərinin xüsusiyyətlərini izah et.
2. Yüzillik müharibənin əvvəllərində Fransanın məğlub olmasının səbəblərini təhlil et.
3. Yüzillik müharibənin, əslində, neçə il davam etdiyini hesabla.
4. «Jaklar» üsyani ilə məzdəkilər hərəkatını müqayisə edib, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən et və esse yaz.

20. DUMANLI ALBION ORTA ƏSRLƏRDƏ

Orta əsrlərdə «*Dumanlı Albion*»da* — Britaniya adalarında elə dəyişikliklər baş verdi ki, bunlar ingilis xalqının, həm də bütün Avropanın həyatına ciddi təsir etdi. İngiltərə siyasi və iqtisadi sahədə çoxlu yeniliklərə imza atdı və bununla da cəmiyyətin inkişafında təzə cığırlar açdı.

Orta əsrlərdə İngiltərədə hansı hadisələr baş verdi? «Məğlubedilməz armada» ni kim məğlubiyyətə uğratdı?

Vilhelm
«qalxan pulu»
parlament
Uot Tayler
Tüdorlar sülaləsi
«çəpərləmələr»
«Məğlubedilməz armada»

Normand işğali. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması. «Xalqların böyük köçü» dövründə alman tayfalarından anqlar və sakslar Britaniya adalarında məskunlaşdırılar. Onların yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində ingilis xalqı yarandı. Britaniya adalarında feodal münasibətləri VII əsrədə meydana gəldi. Lakin bu münasibətlər möhkəm deyildi.

IX əsrin əvvəllərində Britaniya adalarında xırda krallıqlar bir sülalənin hakimiyyəti altında birləşən İngiltərə adlı krallığı yaratdılar.

1066-cı ildə Fransanın Normandiya vilayətinin hersoqu Vilhelm Britaniya adalarına ordu çıxartdı. Hastings adlı yerdə şiddetli döyüş baş verdi. Normandiya cəngavərləri ingilis qoşununu mühasirəyə alıb məğlub etdi. Vilhelm İngiltərə Krallığında yeni sülalənin əsasını qoydu və Fateh Vilhelm adı ilə kral oldu. O, İngiltərədə mərkəzləşdirilmiş dövlətin əsasını qoydu. Yeni vergi sistemi yaradıldı. Ən ağır vergi töycü və ruhanilər üçün ödənilən onda bir vergisi sayılırdı.

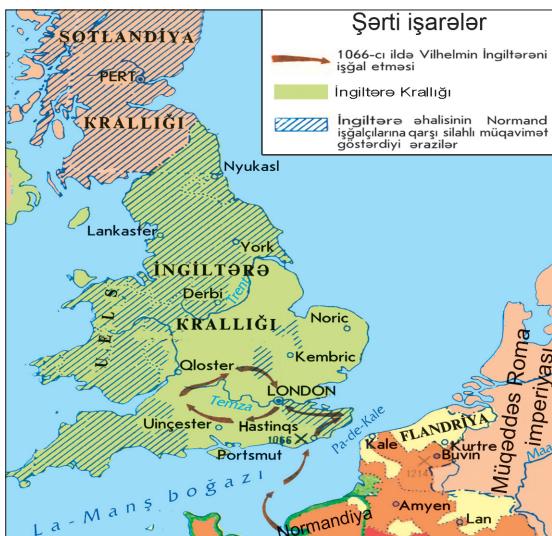

Onda bir vergisi Ərəb xilafətində necə adlanırdı?

I Vilhelm

**Dumanlı Albion* — iqliminə görə Britaniya adaları qədimdə belə adlandırılırdı

İngiltərə orta əsrlərdə

Kral II Henrix (1154–1189) bir sıra islahatlar keçirdi. Hərbi yürüslərdə iştirak etməyən feodallar krala xüsusi haqq ödəməli idilər. Buna «qalxan pulu» deyildi. Kral bu vəsait hesabına daimi və nizami ordu qurdu.

İngiltərədə parlamentin yaradılması. 1265-ci ildə İngiltərədə ilk dəfə parlament, yəni *qanunverici orqan* yaradıldı. XIV əsrдə parlament lordlar (ağalar) və nümayəndələr (icmalar)

palatalarına bölgündü. Lordlar palatasına ali ruhanilər, zadəganlar, nümayəndələr palatasına isə cəngavərlər və varlı şəhərlilər daxil idi. Kəndlilər parlamentdə təmsil olunmurdular.

İngiltərə parlamenti Fransadakı Baş Ştatlara nisbətən dövlət işlərinə böyük təsir göstərə bilirdi. Ona görə ki, İngiltərədə təbəqələr arasında – ruhani, zadəgan, varlı şəhərlilər arasında çəkişmə, demək olar ki, yox idi.

İngiltərə parlamentinin dövlət işlərinə təsir göstərməsini mütərəqqi hal hesab etmək olarmı? Əsaslandır.

1381-ci il Uot Taylerin başçılığı ilə üsyan. Fransa ilə müharibə böyük vəsait tələb etdiyi üçün xalq ağır vergilər ödəməyə məcbur olurdu. Yoxsulların güzəranını daha da pisləşdirən qanunların verilməsi də ölkədə narazılılığı artırırdı. 1381-ci ildə İngiltərədə kənd sənətkarı Uot Taylerin başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Üsyançıların əsas tələbləri vergilərin azaldılması və bəzi mükəlləfiyyətlərin ləğv edilməsi idi. Danışıqlar zamanı üsyanının başçısı Uot Tayler xaincəsinə öldürüldü, üsyan yatırıldı. Yoxsullara qarşı amansız qanunlar yumşaldıldı.

Uot Tayler üsyanı «Jaklar» üsyanından nə ilə fərqlənirdi?

Yüzillik müharibə başa çatdıqdan sonra ölkədə hakimiyyət uğrunda iki feodal nəсли arasında müharibə başladı. Bu müharibə

Kral əsgərlər qarşısında (qədim təsvir)

30 il (1455–1485) davam etdi. Tarixə «*Al və Ağ qızılgül müharibələri*» kimi düşən bu mübarizə hər iki nəсли məhv etdi. Vəziyyətdən istifadə edən hersoq VII Henryk hakimiyyəti ələ aldı. Onun taxta çıxmazı ilə İngiltərədə Tudorlar sülaləsi dövrü başladı (1485–1603). Bu sülalənin sonuncu nümayəndəsi I Yelizaveta 45 il hakimiyyətdə oldu. Onun hakimiyyətini İngiltərə tarixinin «qızıl dövrü» adlandırırlar.

Manufaktura yeni istehsal üsuludur. XVI əsrin əvvəllərində İngiltərədə yun istehsalı artırdı. Sahibkarlar kəndlərdə emalatxa-

I Yelizaveta

nalar düzeldir, yun istehsalı ilə məşğul olan təcrübəli kəndliləri bu emalatxanalara toplayırdılar. Emalatxananın sahibi *kapitalist*, işçi isə *muzdlu fəhlə* adlanırdı.

? Manufaktura nədir?

«Qoyunlar adamları yeyirlər». Manufakturalara daha çox yun tələb olunurdu. Yun əldə etmək üçün də qoyun sürüləri və geniş otlaqlar lazım gəlirdi. Ona görə də iri torpaq sahibləri – lordlar kəndlilərin torpaqlarını əllərindən alırdılar. Alınmış torpaqlar çəpərlənir və burada qoyun sürüləri saxlanırırdı. Torpaqsız qalan kəndlilər səfil günə düşür, onların çoxu xəstəlikdən, aclıqdan ölürdü. İngiltərədə o vaxt bu hadisə haqqında deyirdilər: «Qoyunlar adamları yeyirlər». Bütün XVI əsr boyu İngiltərə kəndində aparılan bu siyasət tarixə «çəpərləmələr» kimi daxil oldu.

? «Çəpərləmələr» ölkənin təsərrüfat sisteminə necə təsir göstərdi?

«Məğlubedilməz armada»nın sonu

İngiltərə qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilir. İngiltərədə təsərrüfatın inkişafı ticarətin yüksəlişini təmin edirdi. Ölkə adalarda yerləşdiyi üçün xarici ölkələrlə əlaqələr dəniz ticarəti vasitəsilə aparılırdı. Dəniz ticarətini artırmaq məqsədilə sahibkarlar ticarət şirkətləri yaradırdılar. Şirkətlərin içərisində ən böyükü Ost-Hind şirkəti idi.

İngiltərənin dəniz dövlətinə çevrilməsinə hansı amillər təsir göstərirdi?

Dəniz ticarətində İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya Krallığı idi. İngiltərə dənizlərdə hökmranlığı ələ keçirmək üçün hazırlıq işləri gördü. Buna cavab olaraq İspaniya «Məglubedilməz armada» adlı böyük donanmasını İngiltərə üzərinə göndərdi. İngilis gəmiləri toplarla daha yaxşı təmin olunmuşdu.

1588-ci ildə La-Manş boğazında çevik və sürətli ingilis gəmiləri «Məglubedilməz armada»ya qəfil hücum etdi. İspan donanması döyüsdə məglub oldu. Dənizlərdə hökmranlıq İngiltərənin əlinə keçdi. İngiltərə güclü dəniz dövlətinə çevrildi.

1. İngiltərənin coğrafi mövqeyini xəritəyə əsasən müəyyənləşdir.
2. Əlavə informasiya mənbələrindən istifadə etməklə I Yelizaveta haqqında təqdimat hazırla.
3. İngilis parlamenti ilə Fransanın Baş Ştatlarını müqayisə et.
4. Fransa və İngiltərədə mərkəzləşmiş dövlət yaradılmasının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən et.
5. Uot Tayler üsyani ilə Usta Bəndərin başçılığı ilə olan Gəncə üsyənini müqayisə et.

21. KİLSƏNİN YOLLARI NECƏ AYRILDI?

İlahiyyat professoru Martin Lüter katolik kilsəsi ilə mübarizə aparırdı. Keşişlər onu kilsəni parçalamada günahlandırırdılar. Amma Martin Lüter onlara sübut etməyə çalışırdı ki, o, dinə qarşı deyil, katolik kilsəsinin zülmünə qarşı çıxır. Elə bu çıxışları ilə də Lüter kilsənin tarixində yeni bir hərəkətin əsasını qoydu.

Kimə «protestant» deyirdilər? «Varfolomey gecəsi» kimin həyatını qaraldı? Gəlin hadisələri izləyək.

Martin Lüter
reformasiya
Tomas
Münser
«protestant»
Jan Kalvin
Cenevrə
yezuitlər ordeni
«Varfolomey
gecəsi»

Almaniyada reformasiyanın başlanması. XVI əsrin əvvəllərində Almaniyada feodal dağınqlığı hələ də qalırdı. İmperator hakimiyyəti zəifləmişdi. Katolik kilsəsi ölkədə hökmranlıq edirdi. Ölkə ərazisinin xeyli hissəsini kilsə mülkləri təşkil edirdi. Kilsə əhalidən məhsulun onda bir hissəsini vergi kimi alır, vəzifələr və indulgensiyalar satırdı. Almaniyada əhalinin bütün təbəqələri katolik kilsəsindən narazı idi.

Kilsə ilk dəfə nə vaxt bölünmüştü?

Martin Lüter

1517-ci ildə Vittenberq şəhərindəki universitetin ilahiyyatçı professoru Martin Lüter «cənnət qəbzləri» ilə alver olunması əleyhinə çıxış etdi. Papa Lüteri bidətçilikdə təqsirləndirdi və Almaniyaya xüsusi fərman göndərib onu lənətlədi. Martin Lüter papanın fərmənini universitet tələbələrinin gözləri qarşısında tonqalda yandırdı. Roma papasının tərəfini saxlayan imperator Lüteri Vorms şəhərində keçirilən qurultaya çağırıldı. Burada Lüteri həbs etməyə cəhd gəs-

tərdilər. Lakin cəngavərlər bu-na imkan vermədilər.

Nə üçün Martin Lüter kilsənin yenidən qurulmasını zəruri hesab edirdi?

Martin Lüter çıxışları ilə **reformasiyanın**, yəni kilsənin yenidən qurulması uğrunda mübarizənin başlangıcını qoydu. Reformasiyanı şəhərlilər, kəndlilər və knyazlar müdafiə edirdilər. Şəhərlilər kilsə vergilərinin azaldırmasını, monastırların bağlanması tələb edirdilər. Cəngavərlər isə kilsə torpaqlarına sahib olmaq istəyirdilər. Knyazlar kilsənin papaya deyil, onlara tabe olmasına çalışırdılar. Kəndlilər və yoxsul şəhərlilər isə katolik kilsəsinə qarşı çıxməqla yanaşı, feodal qaydalarına qarşı da mübarizə aparırdılar. Bu artıq feodal cəmiyyətinə qarşı xalq reformasiyası idi.

Almaniyada kəndli mühabibəsi. Xalq reformasiyasının rəhbəri keşiş Tomas Münser feodal qaydalarını silahlı mübarizə ilə məhv etməyə çağırırdı. 1524-cü ilin yayında Almaniyada kəndli üsyənləri başladı. Üsyən ölkənin əksər hissəsini bürdü. Üsyənci dəstələr vahid bir qüvvə halında birləşə bilmədilər. Üsyəncilərin dağınıq

Martin Lüter 1517-ci ildə özünün 95 təklifi bu kilsə qapılarına yapışdırılmışdı. İndi həmin tezislər Vittenberq kilsəsinin (Almaniya) bürüncdən tökülmüş qapıları üzərinə yazılmışdır

Tomas Münser

dəstələri muzdlu qoşun tərəfindən bir-birinin ardınca darmadağın edildilər.

Kındlı mühəribəsinin təylubiyyəti feodal qaydalarını daha da sərtləşdirdi. Azad olan kındlilər də təhkimli* halına salındılar. Olkırdı feodal rərakındılıyi şəxli uzun müddət davam etdi.

Kındlı mühəribəsinin məğlub olması feodal qaydalarını nə üçün sərtləşdirdi?

Reformasiyanın yayılması. Almaniyada reformasiyaya qarşı atılan addımlara knyazlar və bir çox şəhərlər etiraz (protest) etdi. Buna görə də o zamandan etibarən Lüterə tərəfdar olanlara «protestant» deyilməyə başlandı. Yeni kilsə isə protestant kilsəsi adlandırıldı. Protestant və katolik knyazlar arasında 1555-ci ildə Auqsburq şəhərində saziş imzalandı. Sazişə görə, protestantların etiqad azadlığı tanındı. Ancaq bu din azadlığı yalnız knyazlara aid idi. Hər bir knyaz kilsə başçısı oldu. Əhali knyazın qəbul etdiyi etiqadı (məzhəbi) qəbul etməzdən, knyazlığın ərazisindən başqa yerə köçə bilərdi. Katolik kilsəsinə mənsub torpaqlar zəbt edildi. Beləliklə, Almaniyada katolik kilsəsi ilə yanaşı, protestant kilsəsi də yaranmış oldu. Yeni kilsəni «lüteran kilsəsi» adlandırmağa başladılar. Bu kilsədə bahalı mərasimlər, ikonaya sitayış, lüzumsuz bayramlar ləğv edildi.

Protestant kilsəsinə nə üçün lüteran kilsəsi deyirdilər?

Jan Kalvin

Almaniyadan sonra Avropanın başqa ölkələrində də reformasiya başlandı. İngiltərə, Danimarka və İsveçdə kilsə islahatını kral özü həyata keçirdi. Kral bu ölkələrdə kilsə başçısı oldu. Reformasiya kral hakimiyyətini gücləndirdi.

Fransa, İsveçrə və Niderlandda kilsə islahatını varlı və nüfuzlu şəhərlilər həyata keçirdilər. İsveçrənin

*Təhkimli – mülkədardan şəxsi asılı olan
kındlı

Cenevrə şəhərində protestant kilsəsinin başçısı fransız Jan Kalvin oldu. Onun əsasını qoyduğu kilsə *kalvin kilsəsi* adlandı. Kalvin kilsəsi insanlara müxtəlif əyləncələri, oyunları qadağan etmişdi. Dindarların hamısı kilsəyə getməli, axşam tez yatmalı, sübh tezdən işə başlamalı idi.

Katolik kilsəsinin reformasiyaya qarşı mübarizəsi. Roma papası katolik kilsəsinin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək məqsədilə reformasiyaya qarşı bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Papa «İsa cəmiyyəti» və ya *yезуитлəр ordeni** yaratdı. Orden hərbi qaydada yaradılmışdı, ona general başçılıq edirdi. Yezuitlər reformasiya tərəfdarlarını izləyir, topladıqları məlumatları ordenin başçısına çatdırırlılar. Papanın qərarlarına əməl etməyən şəxslər, hətta hökmдарlar belə müxtəlif vasitələrlə aradan götürülürdü. Katolik kilsəsi reformasiyaya qarşı mübarizə apararkən öz əleyhdalarını kütləvi surətdə qırmaqdan da çəkinmirdi.

Yezuitlər ordeni nə üçün yaradılmışdı?

Reformasiya hərəkatına çoxlu zədəgan və şəhərlilərin qoşulmuş olduğu Fransada katoliklər qırğınlardır. Onlar protestantların rəhbərlərini aldadıb Parisə kralın bacısının toyuna

Varfolomey gecəsi (Rəssam Fransua Dübua, 1572)

* **Yezuit** (*latınca*) – İsa deməkdir; **orden** – orta əsrlərdə rahib təşkilatları belə adlanırdılar

«Varfolomey gecəsi» — Fransada «Müqəddəs Varfolomey gecəsi» adlı müqəddəs bayram gecəsində protestantlara divan tutulmuşdu.

qırğınlardan xatirə olaraq xüsusi medal düzəldilməsi əmrini verdi.

Azərbaycanda da dinc əhalinin öldürülməsinə səbəb olan hadisələr baş vermişdir. Bu hansı hadisələrdir?

Katolik kilsəsinin həyata keçirdiyi bu sərt tədbirlər reformasiyanın qarşısını ala bilmədi. Yalnız Polşa, İspaniya, İtaliya və Cənubi Almaniyada papa reformasiya hərəkatına qalib gələ bildi.

Avropada reformasiya nəticəsində katolik kilsəsinin qüdrəti sarsıldı. Ayrılmış protestant kilsələri daha Roma papasına tabe olmadı.

1. Calvin kilsəsinin dindarlar üçün qoyduğu qaydaları dəyərləndir.
2. «Varfolomey gecəsi»ni Xocalı faciəsi ilə müqayisə et.
3. Katolik kilsəsi ilə protestant kilsəsini müqayisə et.
4. Almaniyadakı kəndli müharibəsinin XIV əsrda İngiltərə və Fransadakı kəndli üsyənlərinən fərqli cəhətlərini göstər.

22. AVROPALILAR SƏRVƏT AXTARIŞINDA

İnklər, mayyalılar, asteklər öz gözəl dünyalarında yaşayırıdalar. Dəniz səyyahı Xristofor Kolumb Hindistanı axtara-axtara gedib Amerika qıtəsinə çıxana qədər avropalıların onların varlığından xəbəri yox idi. Hindistan avropalıları çox cəlb edirdi. Səyyahlar bu yolu tapana qədər sakitləşmədilər və nəhayət, istəklərinə çatdırılar.

Domna
sobası
karavella
inklər
mayyalılar
asteklər
X.Kolumb
A.Vespuççi
F.Magellan

XIV—XVI əsrlərdə insanlar elm və texnika sahəsində hansı uğurları qazandılar? Böyük coğrafi kəşflərin hansı nəticələri oldu?

Texniki kəşflər və ixtiralar. XIV—XVI əsrlərdə texnikanın inkişafında böyük nailiyyətlər qazanıldı. Bu uğurların əsasında su çarxlarından istifadə dururdu. Hələ qədim dövrlərdə su çarxından dəyirmənlərdə istifadə olunurdu. Suyun təzyiqi ilə çarx fırlanırdı. Bu, aşağıdan fırlanan çarx adlanırdı. Təcrübə əsasında yuxarıdan fırlanan çarx ixtira olundu. Belə su mühərrikləri vasitəsilə daha çox filiz çıxarılmağa, metal döyməyə, kağız istehsalına şərait yarandı.

XIV—XVI əsrlərdə Avropada hansı texniki kəşflər və ixtiralar edildi? Bunu şaxələndirmə tərtib etməklə necə təsvir edə bilərsən?

Filiz istehsalında domnaların tikilməsinə başlanıldı. Domnalar metaləridən iri sobalar idı. Domnalar su mühərriki ilə işləyirdi. Su mühərriklərindən istifadə daş kömür istehsalını artırmağa imkan verdi.

XVI əsrədə Avropada ağır və yüngül top istehsalı artdı. Odlu silahlar təkmilləşdi. Tapançalar və müşketlər meydana çıxdı. Odlu silahının istehsalı və yayılması hərbi işdə yeni mərhələ açdı.

Odlu silahının istehsalının nəticələri nə oldu?

Kompasın əldə edilməsi, gəminin olduğu yeri müəyyən edən cihazların ixtirası dənizçilərin işini yüngülləşdirdi. XV əsrədə karavellaların yaradılması uzaq dəniz səyahətləri üçün geniş

imkanlar açdı. Karavella yelkənli yüngül gəmi idi. Gəmi sürətlə hərəkət edirdi, həm də tutumlu idi. Karavellanın əsas üstünlüyü ondan ibarət idi ki, onun çoxlu yelkənləri vardı. Karavella külləyin hansı tərəfdən əsməsindən asılı olmayaraq, lazımı istiqamətə hərəkət edə bilirdi. Gəmiqayırmanın inkişafı, odlu silahların meydana gəlməsi, dənizçiliyə aid cihazların təkmilləşməsi dəniz səyahətlərinə geniş imkanlar açdı.

Amerika xalqları XV əsrдə. Amerika əhalisinin əksəriyyəti icma quruluşunda yaşayırdı. Lakin Mərkəzi və Cənubi Amerikada dövlət qurmuş, mədəniyyətə malik xalqlar da var idi. Bu xalqların becərdiyi bir çox bitkilərdən, o cümlədən qarğıdalı, kartof, günəbaxan, pomidor, kakao və tütündən avropalılar xəbərsiz idilər.

Mayyalılar, asteklər və inklər inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənirdilər. Mayyalıların yaratdığıları dövlətlər şəhər-dövlətlər idi. Onlarda sənət inkişaf edir, gözəl saray və məbədlər tikilirdi.

Mayyalıların, asteklərin və inklərin həyat tərzi bir-birindən necə fərqlənirdi?

Asteklər Meksikada yaşayırdılar. Asteklərdə hərb sənəti inkişaf etmişdi. Ölkənin paytaxtı Mexiko Amerikanın ən zəngin şəhəri sayılırdı.

Mayya məbədi

İnlərin ölkəsi Peru idi. Ölkənin paytaxtı Kusko Amerikanın ilk şəhərlərindən sayılırdı. İnlərin dövlətində hər şey mühəribənin tələblərinə tabe edilmişdi. Ölkədə kimin əkinçiliklə, kimin isə hərbi işlə məşğul olması dövlət tərəfindən müəyyən edilirdi. Peru dağlıq ölkə olduğundan yollar, əsasən, tunellərdən və asma körpülərdən ibarət idi. Ölkənin ayrı-ayrı əyalətləri arasında poçt rabitəsi yaradılmışdı.

Kolumbun Amerikani kəşf etməsi. XV əsrдə Yerin kürə şəklində olması haqqındakı qədim fikirlər öz təsdiqini tapmaqda idi. Bəzi alımlar hesab edirdilər ki, qərbə tərəf üzəməklə gedib Hindistana çıxmaq olar. Hindistana səfərə çıxmaq arzusu əslən italyan olan Xristofor Kolumbu İspaniyaya köçməyə vadər etmişdi. O bu məqsədlə İspaniya kralına müraciət edir. Kral Kolumba müsbət cavab verib, onu gələcəkdə ələ keçirəcəyi ərazilərə hakim təyin edir və maddi kömək göstərir.

X.Kolumb 1492-ci ilin yayında 3 karavellada İspaniyadan Atlantik okeanı vasitəsilə qərbə doğru yola düşdü. 70 gündən sonra Kolumb indiki Kuba və Haiti adalarına çıxdı. Lakin nə qızıl, nə də başqa qiymətli sərvət tapmadı. Salamat qalmış bir gəmi ilə İspaniyaya qayıtdı. Kolumb həmin yolla daha üç dəfə səfərə çıxdı. Kolumbun sərvət axtarışları nəticəsiz qaldı. İspaniya hökuməti Kolumbu verdiyi fəxri adlardan məhrum etdi.

Astek tanrılarından birinin obrazı

İnlərin təsərrüfat sahəsi

Xristofor Kolumb

Amerigo Vespucci

Kolumb ömrünün son illerini yoxsulluq içərisində keçirdi.

Səncə, Kolumbun yeni torpaqları kəşf etməsi xeyirxah məqsədlər daşıyır-dı? Əsaslandır.

Xristofor Kolumb ömrünün sonuna qədər bilmədi ki, yeni qıtə kəşf edib. Ona elə gəlmişdi ki, olduğu yerlər Hindistandır. Buna görə də bu torpaqları «*Hindistan*», buradakı əhalini isə «*hindilər*» adlandırmışdı. Amerikanın yerli əhalisi indi də hindilər adlanır.

İtalyan səyyahı Amerigo Vespucci sonralar Kolumbun kəşf etdiyi torpaqların yeni qıtə olduğunu dəqiqləşdirdi və ona ad verilməsini təklif etdi. Yeni qıtə onun adı ilə Amerika adlandırıldı.

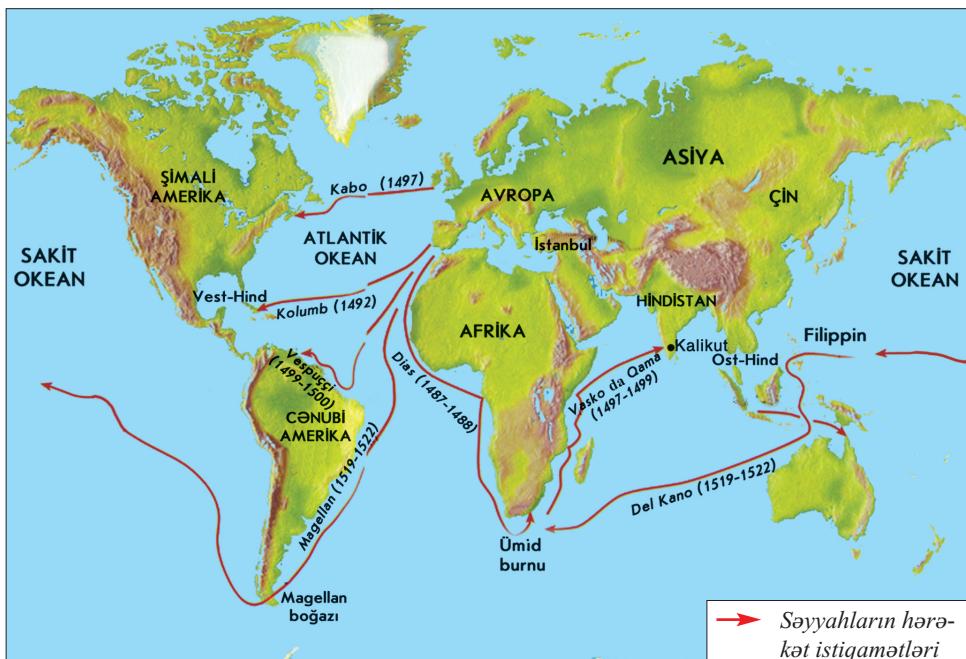
Səncə, Amerikanı kim kəşf etdi: Kolumb, yoxsa Vespuççi?

XV əsrдə Avropada təsərrüfat və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qızılıla olan tələbat artdı. Qızıl əldə etmək məqsədilə avropalılar müxtəlif yollar axtarırdılar. O zaman qiymətli daş-qası, qızilla zəngin olan Hindistanla ticarət ərəblərin əlində idi. Kiçik Asiyadan və Suriyadan keçən yollara osmanlılar yiyələnmişdilər. Osmanlıların fəthləri avropalıların Asiyaya yeni yollar axtarışını sürətləndirdi. Bu məqsədlə Portuqaliya kralları Atlantik okeanının qərb sahilləri boyu gəmilər göndərirdilər. Portuqaliya dənizçiləri Afrika sahilləri boyu zəncilərdən qızıl tozu, fil sümüyü alırdılar. Sonralar Afrikanın qərb sahilinin bəzi yerləri

Qızıl sahili, Fil diş sahili adlandı. Elə Qızıl sahili, Fil diş sahili adlandı. Elə

Fernando Magellan

Böyük coğrafi kəşflər

o zamandan avropalılar Afrikadan qul alverinə başladılar. Kölə sahilinin adı da bu ticarətlə bağlıdır.

«Kəşfdən» sonra Amerikanın həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?

Portuqaliya dənizçisi Bartolomey Diaş ilk dəfə Afrika qitəsinin cənub qurtaracağını keçib, Hind okeanına çıxdı. O, qitənin cənubundakı burnu *Ümid burnu* adlandırdı. Sonralar Portuqaliya kralı Vasko da Qamanın başçılığı altında Hindistana dəniz yolu axtaran yeni ekspediysiaya gəndərdi.

Portuqaliya gəmiləri 1498-ci ilin mayında Hindistanın Kalikut şəhərinin yaxınlığında lövbər saldılar. Gəmiləri ədviyyatla dolduran portuqaliyalılar vətənə döndülər. Beləliklə, Hindistana dəniz yolu kəşf olundu.

Portuqaliya Hindistan, Ərəbistan, Şərqi Afrikanın ən mühüm liman-şəhərlərini işğal etdi. Zond və Molukk adaları zəbt edildi. Bununla ilk müstəmləkə işgalları başlandı. İşgala məruz qalmış və müstəqilliyini itirmiş ərazilər müstəmləkələr adlanırdı.

1519-cu ildə Fernando Magellanın başçılığı ilə ispanlar dünəya səyahətinə başladılar. Onlar Atlantik okeanını keçib Cənubi

«Viktoriya» gəmisi – Magellanın
ekspedisiyasından qayıtmış
yeganə gəmi

Amerika sahilləri boyunca hərəkət etdilər. İndi Magellanın adını daşıyan boğazı keçib səyahəti davam etdirdilər. Üzdükləri böyük su hövzəsində heç bir hadisə baş vermədiyindən, sular sakit olduğundan bu okeana Sakit okean adı verdilər. Filippin adalarında yerli əhali ilə toqquşmada Magellan öldürüldü. Lakin səyahət davam etdi və 1522-ci ildə başa çatdırıldı.

İlk dünya səyahəti Yerin kürə şəklində olmasını sübut etdi. Də-

nizçilər İspaniyadan qərbə doğru üzərək yenidən İspaniyaya qayıtdılar. İspaniya Braziliyadan başqa bütün Cənubi Amerikanı zəbt etdi. Braziliya portuqaliyalıların oldu. İspanlar Kuba və Karib dənizlərindəki adalarda hindiləri tamamilə qırıb məhv etdilər. Hindilərin məhv edilməsi işçi qüvvəsinə ehtiyac yaratdı. Ona görə də Afrikadan qullar gətirilməsinə başlanıldı.

Yerin kürə şəklində olduğunu ilk dəfə söyləmiş türk alimi kim olmuşdur?

Böyük coğrafi kəşflərin nəticələri. Coğrafi kəşflər nəticəsinde dünya ticarəti yarandı. Ticarət yolları Aralıq dənizindən okeanlara keçdi. Müstəmləkələrlə ticarət Portuqaliya, İngiltərə və Niderlandın limanlarında cəmləşdi.

Coğrafi kəşflər nəticəsində Avropada əmtəə istehsalı artdı. Bu kəşflər Amerika, Asiya və Afrika xalqları üçün müstəmləkə əsarətinin başlangıcı oldu.

1. Dəniz səyahətlərini reallaşdırın, onu sürətləndirən amilləri sadala.
2. Kolumbun Hindistana çatmaq üçün qərb istiqamətində yürüşə çıxmasının səbəbini izah et.
3. Müstəmləkə və müstəmləkəçi anlayışlarını izah et.
4. Böyük coğrafi kəşflərin nəticələrini şərh et.
5. Amerika xalqları haqqında məlumat topla və təqdimat hazırla.

23. HOLLANDİYA RESPUBLİKASI NECƏ YARANDI?

XVI əsrin ortalarında İspaniya ən geniş müstəmləkəsi olan ölkə idi. Niderland xalqı da İspaniyanın müstəmləkəsi altında yaşayırıldı. Bu zaman Niderlandda protestantlıq yayılmağa başladı. İspan ağılığına qarşı etiraz katolik kilsəsi əleyhinə çıxışlarla qüvvətləndi və Niderlandda inqilab baş verdi. Bu inqilabın dünya əhəmiyyətli nəticələri oldu.

Nederland
Hersoq Alba
meşə
geuzenləri
Oranlı Vilhelm
«Milli şura»
Amsterdam
burjua inqilabı

Nederland inqilabi nəyə yol açdı?

Təsərrüfatın inkişafı. Niderland əlverişli coğrafi mövqeyə malik ölkə idi. Reyn, Maas və Şelda çayları Niderlandı Fransa və Almaniya ilə birləşdirirdi. Niderland dəniz vasitəsilə İngiltərə və Skandinaviya ölkələri ilə əlaqə saxlayırdı. Büyük coğrafi kəşflərdən sonra Niderlandın dəniz ticarəti daha da yüksəldi. Antverpen Avropa tarixində dünya ticarətinin birinci mərkəzi oldu.

Niderlandın şəhər və kəndlərində manufakturalar meydana gəlirdi. Balıqçılıq, dənizçilik və kənd təsərrüfatı da inkişaf etməkdə idi.

Niderlandda ispan zülmü. Niderland feodal İspaniyasının ən zəngin müstəmləkəsi hesab edilirdi. Niderland əhalisi üzərinə çox ağır vergilər qoyulmuşdu. Ölkə tacirlərinə İspaniyanın Amerikadakı müstəmləkələri ilə ticarət qadağan edilmişdi. İspaniyanın İngiltərə ilə düşmənciliyi ucbatından manufaktura sahibləri zərər çəkirdi. Niderlandı İspaniya kralının canişini və onun yanında yaradılan gizli şura idarə edirdi.

Niderlandda yeni iqtisadi münasibətlərin inkişafına hansı amillər mane olurdu?

Niderlandda ispan zülmünə qarşı qəzəb getdikcə artırdı. Xüsusilə katolik kilsəsi kəskin narazılıq doğururdu. Əhali arasında kalvinçiliyə meyil güclənirdi. İspaniya kralı II Filipp ölkənin hər yerində protestantlara qarşı kilsə məhkəmələri tətbiq edirdi. Kütləvi təqiblər, edamlar, tonqallarda yandırma cəzaları həyata keçirilirdi.

Beləliklə, Niderlandda ispan zülmü ilə katolik kilsəsinin zülmü birləşirdi. Hər ikisi xalqda nifrət doğururdu.

«İspan zülmü» özünü nədə göstərirdi?

İnqilabın başlanması. 1566-cı ilin payızında böyük sənaye şəhərlərində katolik kilsəsinə və ispan zülmünə qarşı xalq hərəkatı baş verdi. Bu hərəkat inqilaba çevrildi. Niderlandda **burjua*** inqilabı başlandı. Bu elə bir inqilab idi ki, feodalizm quruluşunu kapitalizm quruluşu ilə əvəz edəcəkdi.

Kral II Philipp hersoq Albanın başçılığı ilə Niderlanda seçmə qoşun göndərdi. Alba Niderlanda gələn kimi «qiyam işlərinə baxan şura» yaratdı. Bu şuranı xalq «qanlı şura» adlandırmışdı. «Qanlı şura», əslində, fövqəladə məhkəmə idi.

Niderlandda baş verən inqilabı nə üçün burjua inqilabı adlandırdılar?

İspan zülmündən qəzəblənmiş kəndlilər, sənətkarlar və fəhlələr meşələrə çəkilirdilər. Onlar burada gizlicə kortəbii dəstələr yaradırdılar. Onlar özlərini **meşə geuzenləri** adlandırırdılar.

Geuzen Niderland dilində *səfil, dilənci* deməkdir. İspan müstəmləkəçiləri onlara qarşı mübarizə aparan Niderland zadəganlarını belə adlandırmışdilar. Niderland zadəganları da buna etiraz əlaməti olaraq özlərini *geuzen* adlandırmağa başladılar. Onlar kül rəngli rahib palτarı geyinir, yaxalarına üzərində heybəyə uzanan iki əl təsvir olunmuş nişan taxırdılar. Sonralar suda və quruda mübarizə aparan xalq partizanlarını da bu cür adlandırdılar.

Dənizçilər və balıqçılar ispan gəmisi görən kimi ona hücum edirdilər. Onları **dəniz geuzenləri** adlandırırdılar.

Xaricə qaçan niderlandlılar da ispan zülmünə qarşı mübarizə aparan xalqa kömək göstərildilər. Onlar dəniz geuzenlərinə yardım edirdilər. Bu yardım nəticəsində dəniz geuzenləri o qədər qüvvətlənmişdi ki, 1572-ci ildə onlar Bril limanını tutdular. Bu hadisə ölkənin şimalında üşyanın başlanması üçün işarə

***Burjua (burjuaziya)** — şəhərlərdə öz müəssisəsində muzdlu əmək tətbiq edən və bu əməyin çox hissəsini mənimşəyən təbəqəyə deyilirdi

oldu. Bril şimalındaki üsyanyın dayağına çevrildi.

Kendlilər kilsəyə onda bir vergisi verməyi dayandırıldılar. Feodal mükələfiyyətlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdılar. Kilsə və monastırların torpaqları əllərindən alındı.

Üsyana başçılıq edən burjuaziya şimalda hakimiyyəti ələ keçirdi. Oranlı Vilhelm şimal əyalətlərinin hakimi elan edildi. O, zadəgan olsa da, Niderlandın azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı. Buna görə də burjuaziya Vilhelmi hakimiyyətə gətirmişdi.

Dəniz geuzenlərinin donanması mühasirədə olan Leyden şəhərinə sursat gətirirdi. Lakin ölkəni dəniz sularından qoruyan bəndlər onlara şəhərə yaxınlaşmağa imkan vermirdi. Odur ki qərara alındı: «Torpağı itirməkdənsə, suda batırmaq yaxşıdır». Sahildəki bəndlər dağıdıldı. Suların onların üstünə gəldiyini görən ispanlar vahiməyə düşüb qaçıdlar. Dəniz geuzenləri Leydeni azad etdilər.

Uğursuzluqlara baxmayaraq, II Filipp mühəribəni davam etdirirdi. İspan əsgərləri 1576-cı ildə zəngin Antverpen şəhəri üzərinə hücuma keçdilər və şəhəri darmadağın etdilər.

İspanların Antverpendəki vəhşiliyindən qəzəblənən cənub əyalətlərinin əhalisi də üsyana qoşuldu. Lakin qorxuya düşmüş zadəganlar burada üsyanyı yatırmaqdə ispanlara kömək etdilər. 1579-cu ildə bəzi cənub əyalətləri birləşib, İspaniya kralına tabe olmağa razılaşdırılar. Beləliklə, Cənubi Niderland II Filippin hakimiyyəti altında qaldı.

Nə üçün Cənubi Niderland İspaniyanın hakimiyyəti altında qaldı?

Hollandiya Respublikasının yaranması. Cənub əyalətlərindən fərqli olaraq, 1579-cu ildə Utrecht şəhərində Niderlandın yeddi şimal əyaləti vahid dövlət halında birləşdi. Burjuaziya yeni dövlətin başında Oranlı Vilhelmin olmasını isteyirdi. Ancaq o, ispanların tutduğu qatilin əli ilə öldürdü. Dövləti burjuaziya və əyanlardan ibarət «Milli şura» idarə etməyə başladı.

Oranlı Vilhelm

Niderland burjua inqilabı

Yeni dövlət Hollandiya Respublikası və ya sadəcə olaraq, *Hollandiya* adlandı. (Hollandiya şimal əyalətləri içərisində ən böyük, ən zəngin və əhalisi ən çox olan əyalət idi.)

1609-cu ildə İspaniya ilə Hollandiya arasında barışlıq imzalandı. 1648-ci ildə isə İspaniya bütünlükə Niderlandın müstəqilliyini tanıdı. Beləliklə, Niderlandda İspaniya ağalığına son qoyuldu.

Burjua inqilabının nəticələri. Hollandiya ispan zülmündən azad olduqdan sonra onun təsərrüfatı uğurla inkişaf edirdi. Yeni manufakturalar meydana gəldi. Toxuculuq sənayesi inkişaf etdi. *Amsterdam* dünya ticarətinin mərkəzinə çevrildi.

Burjua inqilabının nəticələri Niderlandın həyatını necə dəyişdirdi?

Hollandiya tacirləri Çin və Yaponiya ilə ticarət əlaqəsinə girmişdilər. Çindən Avropaya çay gətirilməsinə başlandı. Hollandiya Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələri ilə ticarət edir, öz gəmiləri ilə müxtəlif ölkələrin mallarını daşıyırırdı.

Amsterdamın dünya ticarət mərkəzinə çevrilməsinin səbəbləri nə idi?

Beləliklə, burjua inqilabının qələbəsi Hollandiyada kapitalizmin inkişafına yol açdı.

Nederland inqilabı ilk burjua inqilabı idi. Bu inqilab nəticəsində Qərbi Avropa ərazisinin bir hissəsində feodalizm quruluşu dağıldı və dünyada birinci burjua respublikası yarandı.

1. Nederlandin əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmasının onun iqtisadi həyatında rolunu izah et.
2. Burjua inqilabi nəticəsində Nederlandin həyatında baş verən dəyişiklikləri cədvəl şəklində tərtib et.
3. Hollandiya Respublikasını müasir Azərbaycan Respublikası ilə müqayisə et.
4. Nederland burjua inqilabının səbəblərini şaxələndir.
5. Nederland burjua inqilabının gedişində baş verən hadisələrin xronoloji cədvəlini tərtib et.
6. Nederlandin cənubu nə vaxta qədər ispan ağılığı altında qaldı?

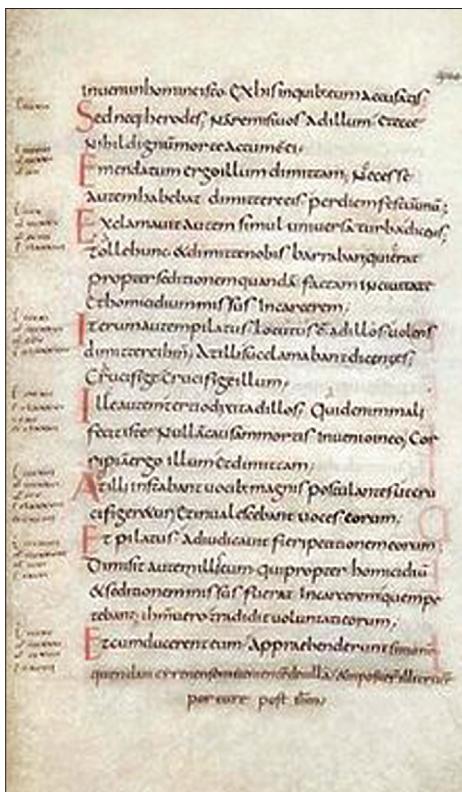
24. AVROPA VƏ AMERİKA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Sən artıq orta əsrlərdə Şərqdə baş vermiş «Şərq intibahı» haqqında çoxlu məlumat əldə etmişən. Şərqiñ ardınca Avropada da mədəni oyanış oldu. Bunu tarixdə «Renessans dövrü» adlandırırlar. Renessans dövründə Avropa mədəniyyətində böyük yüksəliş baş verdi. Avropalılar bu mədəniyyəti Amerikaya da yaydılar.

Renessans dövrü Avropa ölkələrinin mədəni həyatında hansı izləri qoydu?

«Karoling minuskulası»
«Karoling oyanışı»
Oksford
Universiteti
Mikelancelo
Leonardo da
Vinçi
Şekspir
Kopernik
Cordano Bruno

Karoling minuskulası*

Karoling oyanışı. Orta əsrlərin ilk dövründə Qərbi Avropada savadlı adamlar çox az idi. Hətta kralların çoxu oxuyub-yazmayı bacarmırıldı. Savadlı adamlar, əsasən, kilsə xadimlərindən ibarət idi. Xristian kilsəsi antik dünya mədəniyyətindən ancaq özünə lazım olanları — məktəbi, yazını və bəzi bilikləri qoruyub saxladı.

Böyük Karl monastırların nəzdində məktəblər açıldı. Kilsə məktəblərində uşaqlar yazmayı, oxumayı, hesablamayı öyrənirdilər. Latın əlifbası əsasında yeni xüsusi şrift — «**Karoling minuskulası**» yaradılmışdı.

Böyük Karl təhsilə, elmə xüsusi diqqət verməyə məcbur idi. O, saraya İngiltərə, İspaniya və İtaliyadan savadlı adamlar dəvət

*Minuskula – fransızca «kiçik hərf» deməkdir

edirdi. Böyük Karl «saray akademiyası» adını alan ədəbi dərnək yaratmışdı. Akademiyada təkcə kilsə ədəbiyyatı deyil, antik dövr müəlliflərinin, dərnək üzvlərinin əsərləri oxunur və müzakirə edilirdi.

Böyük Karlın gördüyü tədbirlər nəticəsinde mədəniyyət yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. Həmin dövrü «Karolinq oyanışı» adlandırırlar.

Bizans mədəniyyəti. Bizans mədəniyyəti yunan və Roma mədəniyyətindən bəhrələnmişdi.

Ölkənin geniş ticarət əlaqələri coğrafiyaya və tarixə aid biliklərin inkişafına səbəb oldu.

XI əsrд Konstantino-polda universitet açıldı. Onun hüquq və fəlsəfə fakültələri vardı. Konstantinopolda ali tibb məktəbi də fəaliyyət göstərirdi.

İmperator Yustinianın Konstantinopolda tikdirdiyi Müqəddəs Sofiya məbədi ən gözəl memarlıq əsərlərindəndir. Osmanlı türkləri Konstantinopolu tutduqdan sonra bu binanı məscidə çevirdilər.

Bizans mədəniyyətinə, eləcə də Avropa xalqlarının mədəniyyətinə islam mədəniyyətinin böyük təsiri danılmazdır. VII əsr-dən XIII əsrə qədər islam ölkələri Avropanın və Ön Asiyanın ən qabaqcıl ölkələri idi.

Avropa intibahı. Qərbi Avropada ali məktəblər meydana gəldi. XII əsrin ortalarına yaxın Bolonyada universitet açıldı. XIII əsr-də İngiltərədə Oksford Universiteti yaradıldı.

Məktəb və universitetlərin açılması kitaba olan tələbatı artırırdı. Alman alimi İohann Quttenberq Avropada kitab çapı üsu-

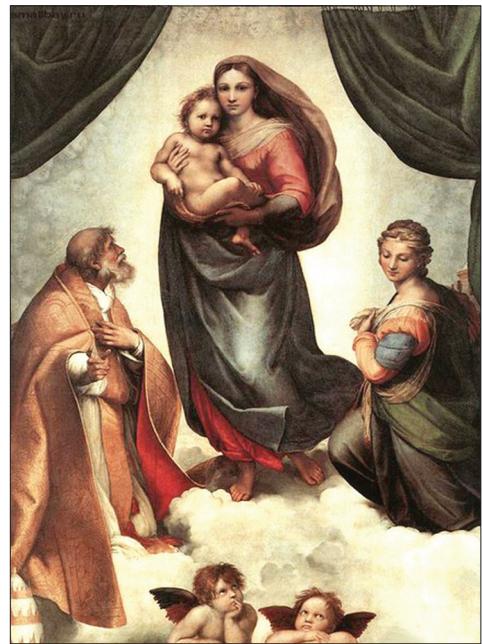
*Bizans sənətkarlarının
əl işi*

*Müqəddəs Sofya məbədi.
Türkiyə – Ayasofya*

*Leonardo da Vinci.
«Mona Liza»*

*Rafael Santi.
«Məryəm ana»*

Vasili Blajenni kilsəsi. Rusiya

lunu kəşf etdi. O, çap dəzgahı ilə 1445-ci ildə ilk kitabını buraxdı.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biri kitab çapıdır. Getdikcə böyük şəhərlərin savadlı, bilikli adamlara ehtiyacı artırdı. Şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan insanlar qrupu — ziyalılar meydana gəlir, mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrini din yox, insan, insanın əməli maraqlandırırdı. Buna görə onları **humanistlər** adlandırırlırdar.

Antik mədəniyyətə maraq onu yenidən canlandırdı. Buna görə yeni mədəniyyətin yaran-

Mikelancelo. İtaliyada kilsənin tavanı

dığı dövr *İntibah dövrü* adlanır. Leonardo da Vinçi, Mikelancelo, Rafael İtaliya intibahının ən görkəmli nümayəndələri idilər. Leonardo da Vinçinin «Mona Liza» («Cokonda») əsəri bütün dünyada məşhurdur. Rəssam bu portretdə gənc qadının daxili aləmini, dəyişən əhvali-ruhiyyəsini onun zahiri görünüşündə ustalıqla vermişdir.

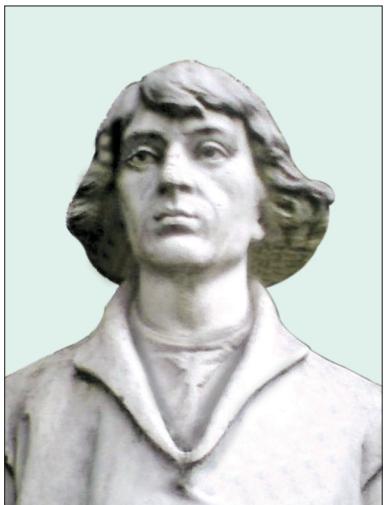

«Mona Liza» əsəri hansı muzeydə saxlanılır? Araşdır.

Mikelancelo dahi heykəltəraş idi. Onun «David» («Nəhəng») heykəli o vaxtdan Florensiyanın himayədarı hesab olunur.

Rafael «Məryəm ana» əsərində öz doğma balasını insanların səadəti naminə qurban verməyə hazır olan qadını təsvir etmişdir.

İntibah dövründə memarlıqda Roma və qotik üslubları üstünlük təşkil edirdi. Orta əsr rus memarlığının zirvəsi Moskvada Qızıl meydandakı Pokrov kilsəsidir. Bu kilsə Vasili Blajenni kilsəsi adı ilə məşhurdur.

Nikolay Kopernik

Cordano Bruno

Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarına qarşı çıxır, ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis yazılıçısı Tomas Mor çəpərləmələri, qanlı qanunları pisləyir və özünün uydurduğu xoşbəxt ölkəni «Utopiya adası» adlandırdı.

Bu dövrün böyük ingilis yazılıçısı Uilyam Şekspir «Hamlet», «Otello», «Kral Lir» və başqa əsərlərində mübariz adamları qələmə alır.

Avropada elmin, mədəniyyətin bəzi sahələrinin yaranmasında və inkişafında islam mədəniyyətinin təsiri olduqca böyükdür. İbn Sinanın, Əl-Biruninin və başqa müsəlman alimlərinin əsərləri Avropada bəzi elm sahələrinin inkişafı üçün mənbə rolunu oynamışdır. Polyak alimi Nikolay Kopernik səma cisimlərini müşahidə edərək belə nəticəyə gəldi ki, Yer həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında fırlanır. Cordano Bruno kainatın sonsuz olduğunu söylədiyinə görə kilsə məhkəməsinin qərarı ilə tonqalda yandırıldı.

Bu dövrdə Yer və Günəş haqqında biliklərə marağın artması nə ilə bağlı idi?

İbn Sinanın «Tibbin qanunları» əsəri altı əsr Avropanın bütün tibb fakültələrində öyrədilmişdir. Nəsirəddin Tusinin «Zic Elxani» əsəri Kopernikin yeni nəzəriyyəsinin yaranmasına kömək göstərmişdir.

Amerika xalqlarının mədəniyyəti. Mayya xalqı mədəni seviyyəsinə görə Amerika xalqlarından öndə idi. III əsrden etibarən mayyalıların yazılısı olmuşdur. Bu yazı heroqliflərdən ibarət idi. Mayya təqvimini qədim xalqların ən dəqiq təqvimlərindən sayılırdı. Mayyalılar hindlilərdən əvvəl sıfır rəqəmindən istifadə

edirdilər. Kahinlər planetlərin Günəş ətrafında hərəkətini hesablamışdır. Onlar Ay və Günəş tutulmasını əvvəlcədən xəbər verə bilirdilər. Riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafını onların tikdikləri ehramlar, rəsədxanalar sübut edir. Çiçen-İtsada XII—XIII əsrlərə aid ehramlar vardır. Mayyalilar əzəmətli məbədlər, saraylar, pilləli ehramlar tikildilər.

Amerika xalqları Avropa və Asiya mədəniyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan orijinal bir mədəniyyət yaradmışdır.

1. Qərbi Avropada elmin və təhsilin inkişafını zəruri edən amilləri təhlil et.
2. Qərbi Avropada elmin inkişafında Şərq alımlarının roluna aid esse yaz.
3. «Humanizm» sözünün mənasını izah et.
4. Böyük Karlla şah I İsmayılin elmə, ədəbiyyata qayğısını müqayisə et.
5. Amerika mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə aid şaxələnmə qur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
2. **Aslanov R., Axundova N., Məmmədova A.** Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin tarixi. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I—X cildlər. Bakı, 1976—1978.
4. **Bakıxanov A.A.** Hind əfsanələri. Bakı, 1991.
5. **Faruq Sumer.** Oğuzlar. Bakı, 1992.
6. **Heyət S.** Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
7. **Həbiboğlu V.** Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları. Bakı, 1995.
8. **Qüdrətov D.N.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
9. **Qumilyov L.N.** Qədim türklər. Bakı, 1989.
10. **Mahmudov Y.M.** Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006.
11. **Mahmudov Y.M.** Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 2012.
12. **Mahmudov Y.M.** Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980.
13. **Mahmudov Y.M.** Orta əsrlər tarixi. Avropa erkən orta əsr-lərdə. Bakı, 2012.
14. **Mahmudov Y.M.** Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü. Bakı, 2008.
15. **Mustafazadə T.** Ümumi tarix. I cild. Bakı, 2009.
16. **Muxtarova Ə.** Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 2013.
17. **Rafiq Özbək.** Türkün qızıl kitabı. I cild. Bakı, 1992.
18. **Vəlixanlı N.M.** Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
19. Oğuznamələr. Bakı, 1995.
20. **Rəşidəddin F.** Oğuznamə. Bakı, 1996.
21. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Bakı, 1991.
22. **Nizamülmülk Ə.N.** Siyasetnamə. Bakı, 1987.
23. **Vamberi G.** Əmir Teymur. Bakı, 1993.
24. Yüz böyük türk. Bakı, 1991.

25. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-nasiri. Bakı, 1989.
26. Kəlilə və Dimnə. Bakı, 1963.
27. Артамонов М.И. История хазар. Москва, 1962.
28. История средних веков. В 2-х т. Учебник под ред. С.П.Карпова. Москва, 2010.
29. Махмудов Я.М. Азербайджан и Европа. Дипломатические отношения в средние века. Москва, 2010.

İNTERNETDƏN İSTİFADƏ ÜÇÜN

1. www.history.az
2. www.history.ru
3. <http://www.urokiistorii.ru>
4. <http://www.uroki.net>
5. <http://teachers.net/lessonplans/subjects/history>
6. <http://az.wikipedia.org/wiki/Portal:Tarix>

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ÜMUMİ TARİX 7

*Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Babək Ələkbər oğlu Xubyarov
Sabir Əbdül Əziz oğlu Ağayev
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmova
Həcər Kamaləddin qızı Əlişova

Redaktor

Aida Quliyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səbinə Məmmədova, Təhmasib Mehdiyev

Rəssamlar

Gündüz Ağayev, Azər Dadaşov

Korrektorlar

Natəvan İsmayılova, Ülkər Tağıyeva

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:

2018-121

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2020

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,6. Fiziki çap vərəqi 8,0. Formatı 70x100 ^{1/16}.
Səhifə sayı 128. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 20748. Pulsuz. Bakı—2020.

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!